

USMANU DANFODIYO UNIVERSITY, SOKOTO
(POSTGRADUATE SCHOOL)

TARBIYYA A KARIN MAGANAR BAHASHE

A Dissertation
Submitted to the
Postgraduate School,
Usmanu Danfodiyo University, Sokoto, Nigeria
In Partial Fulfillment of the Requirements
For the Award of the Degree of
MASTER OF ARTS (HAUSA STUDIES)

BY

AISHATU YAHAYA

ADM. NO: 12210106002

DEPARTMENT OF NIGERIAN LANGUAGES

SEPTEMBER, 2018

SADAUKARWA

Na sadaukar da wannan aiki ga mahaifana da ‘yan uwana bisa ga tarbiyya da ilimin da suka ba ni. Allah ya saka musu da Aljanna.

GODIYA

Dukkan godiya ta tabbata ga Allah (SWT) mai girma da [aukaka wanda Ya ba ni rai da lafiya har na samu damar gudanar da wannan aikin bincike. Tsira da amincin Allah su tabbata ga shugabanmu Annabi Muhammad (SAW) da Alayensa da Sahabbansa har zuwa ranar sakamako.

Ina mi}a godiya ta musamman ga malamina Dr. Yakubu Aliyu Gobir wanda ya duba wannan aiki cikin tsanaki tun daga farko har zuwa kammalar wannan aiki. Malam ya taimaka mini da shawarwari tare da ba ni }warin guiwa, ina ro}on Allah Ya saka masa da mafificin alheri, amin.

Haka kuma, ina godiya ga Dr. Ibrahim S. S. Abdullahi wanda ya yi maimai wajen gyaran wannan aiki a matsayin mai dubawa na biyu. Shi ma malam ya taimakeni da shawarwari domin ganin wannan aiki ya kammala. Allah (SWT) ya saka masa da alherinsa, amin.

Godiya ta musamman ga mai duba wannan aiki na uku, Farfesa Sa'adiya Omar. Malama ta taimaka mini sosai domin tabbatar da kammalar wannan bincike. Na gode, Allah ya saka miki da alherinsa, amin.

Bayan haka, ina jaddada godiya ga dukkan malamaina na Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya na Jami'ar Usmanu [anfodiyo, Sakkwato, }ar}ashin jagorancin Dr. Ibrahim S. S. Abdullahi. Na gode da irin kulawar da

aka ba ni lokacin gudanar da wannan bincike. Allah ya saka muku da alherinsa, amin.

Babbar godiya da jinjina zuwa ga babana Sanata Umar Dahiru bisa ga taimakon da yake ba ni ta kowace hanya, musamman wajen ba ni }warin guiwa game da neman ilimi. Tabbas! Wannan shi ya kawo ni wurin da nake a yanzu. Na gode, Allah ma}aukakin sarki ya biya ka da Aljannar Firdausi, amin.

Wannan godiya ba za ta kammala ba sai na gode wa babana Mu'azu Dahiru da }anena Suleiman Yahaya bisa ga }o}arin da suke ta yi da ni. Haka kuma, ina godiya ga dukkan 'yan uwa da abokan arziki da masoya bisa ga kulawar da suka ba ni lokacin gudanar da wannan bincike. Allah ya saka muku da alherinsa, amin.

Ina fatar wannan aiki ya zama mai amfani ga }alibai da manazarta harshen Hausa a ko'ina suke.

Na gode.

QUMSHIYA

TITLE PAGE	i
SADAUKARWA	ii
CERTIFICATION	iii
GODIYA	iv
{UMSHIYA	vi
TSAKURE	xi
ABSTRACT	xii

BABI NA XAYA

1.0 GABATARWA	1
1.1 Shimfixa	1
1.2 Manufar Bincike	3
1.3 Muhimmancin Bincike	4
1.4 Ra'in Bincike	5
1.5 Muhallin Bincike	6
1.6 Hanyoyin Gudanar Da Bincike	7
1.7 Naxewa	7

BABI NA BIYU

2.0 BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA	8
2.1 Shimfixa	8
2.2 Bitar Ayyukan Da Suka Gabata	8
2.2.1 Littattafai	8
2.2.2 Kundayen bincike	13
2.2.2.1 Kundayen digiri na uku (PhD)	13

2.2.2.2 Kundayen digiri na biyu (MA)	17
2.2.2.3 Kundayen digiri na xaya (BA)	19
2.2.3 Mujallu	22
2.2.4 Muqalu	24
2.3 Hujjar Cigaba Da Bincike	28
2.4 Naxewa	29

BABI NA UKU

3.0 TARBIYYA DA KARIN MAGANAR HAUSA	30
3.1 Shimfixa	30
3.2 Ma'anar Tarbiyya	30
3.3 Hanyoyin Tarbiyyar Bahausha	32
3.3.1 Hanyoyin tarbiyyar Bahausha na gargajiya	32
3.3.1.1 Hanyoyin tarbiyya na imani	32
3.3.1.1.1 Camfi	33
3.3.1.1.2 Dokoki da qa'idodin tade	35
3.3.1.2 Hanyoyin tarbiyya na jama'a	36
3.3.1.2.1 Iyaye	37
3.3.1.2.2 Maqwabta	38
3.3.1.2.3 Jama'ar gari	39
3.3.1.2.4 Shugabanni	40
3.3.1.2.5 Abokai	41
3.3.2 Hanyoyin tarbiyyar Bahausha cikin adabi	42
3.3.2.1 Tatsuniya	43
3.3.2.2 Waqoqin baka	44
3.3.3 Hanyoyin tarbiyya na zamani	45
3.3.3.1 Makaranta	45

3.3.3.2 Kafafen yaxa labarai	47
3.3.3.3 Kafafen sada zumunci	48
3.4 Muhimmancin Tarbiyya	49
3.5 Ma'anar Karin Magana	51
3.6 Nau'o'in Karin Maganar Hausa	54
3.6.1 Karin magana kafin zuwan Musulunci	55
3.6.2 Karin magana bayan zuwan Musulunci	56
3.7 Muhimmancin Karin Magana Ga Bahausha	57
3.8 Naxewa	60

BABI NA HUXU

4.0 TARBIYYAR YARA A KARIN MAGANA	61
4.1 Shimfixa	61
4.2 Tarbiyyar Yara A Karin Maganar Hausa	61
4.2.1 Haquri	62
4.2.2 Gaskiya	63
4.2.3 Kunya	64
4.2.4 Addini	65
4.2.5 Hali	66
4.2.6 Alheri	67
4.2.7 Amana	68
4.2.8 Ladabi	70
4.2.9 Biyayya	70
4.2.10Tsoratarwa	71
4.2.11Yarinta	72
4.2.12Tunani	73
4.2.13Cin Abinci	74

4.2.14Hankali	75
4.2.15Wayo	76
4.3 Naxewa	77

BABI NA BIYAR

5.0 TARBIYYAR MANYA A KARIN MAGANA	78
5.1 Shimfixa	78
5.2 Tarbiyyar Manya A Cikin Karin Maganganun Hausa	78
5.2.1 Sana'a	78
5.2.2 Zamantakewa	79
5.2.3 Hankali	81
5.2.4 Aure	82
5.2.5 Haihuwa	83
5.2.6 Mutuwa	84
5.2.7 Zaman lafiya	85
5.2.8 Tunani	86
5.2.9 Kyautatawa	87
5.2.10Zumunci	88
5.3 Naxewa	89

BABI NA SHIDA

KAMMALAWA	91
Taqaitawa	91
Sakamakon Bincike	92
Shawarwari	93

MANAZARTA	95
RATAYE	100

TSAKURE

Wannan bincike mai taken “Tarbiyya a Karin Maganar Bahausha” aiki ne da ya kalli karin maganganun Hausa a matsayinsu na makarantar tarbiyyar Hausawa manya da qanana. An karkasa kundin zuwa babi shida. Babi na xaya, gabatarwa ce ta gaba xayan aikin. A cikinsa aka bayyana manufar bincike da muhallin bincike da kuma hanyoyin gudanar da bincike tare da ra’in da aka xora aikin a kansa. Babi na biyu ya yi bitar ayyukan da suka gabata sannan da hujjar cigaba da bincike. Babi na uku ya yi waiwaye a kan ma’anar tarbiyya da muhimmancinta da kuma hanyoyin tarbiyyar Bahausha na gargajiya da na zamani. Haka kuma, babin ya kalli ma’anar karin magana da nau’o’inta da kuma muhimmancinta ga rayuwar Bahausha. A babi na huxu, nazarin ya kawo tarbiyyar yara a cikin karin maganar Hausawa. An tattauna a kan haquri da gaskiya da kunya da addini da hali da alheri da amana da ladabi da biyayya da tsoratarwa da yarinta da tunani, sannan aka kawo misalan karin magana masu nuni ga kowane xaya daga cikinsu. Babi na biyar ya kalli tarbiyyar manya a cikin karin maganar Hausa. An tattauna a kan sana’a da zamantakewa da hankali da aure da haihuwa da mutuwa da zaman lafiya da tunani da kyautatawa da kuma zumunci. Haka kuma, an kawo misalai daga karin maganar Hausa masu nuni ga tarbiyya a cikinsu. Babi na shida shi ne na qarshe, inda a cikinsa aka taqaita binciken sannan aka kammala shi.

ABSTRACT

This research titled “Morality in Hausa Proverbs” dwelled into the study of Hausa proverbs as tools used in transforming the behavior and morality of both young and grown in Hausa society. The research is divided into six chapters. Chapter one is the general introduction, which dealt with aim of the study, as well as the scope and research methodology. The theory upon which this work is based is also discussed in this chapter. Chapter two is a general review on the related literatures. Chapter three revisited the meaning of moral behavior and its importance. The chapter also reviewed the meaning of proverbs, its types and importance to Hausa people, as well as conventional and contemporary ways of instilling moral behavior in the Hausa society. Chapters four and five studied Hausa proverbs that are used in teaching and inculcating moral behavior to the young and grown respectively. The chapters also gave ample examples of proverbs used in disseminating moral behavior in Hausa customs. Chapter six is the last chapter; it presented summary and conclusion to this research.

BABI NA XAYA

1.0 GABATARWA

1.1 Shimfixa

Tarbiyya wata aba ce wadda take tattare da duk halayya da xabi'u da suke da dangantaka da zamantakewar rayuwar yau da kullum, wadda kowace al'umma take alfahari da ita. Duk wani hali nagari da mutum ya nuna (yaro ko babba), Bahaushe na kwatanta shi ne da mutum mai tarbiyya. A xaya vangaren kuma, duk halin qi ko qyama da mutum ya nuna, Bahaushe na danganta hakan da rashin tarbiyya. Karin maganganun Bahaushe da dama sun yi bayani kan tarbiyya ko dai kai-tsaye ko kuma a kaikaice. Sannan bayan karin magana, ana iya samun jigogin labarai da waqoqi da tatsuniyoyi da tarihihi da ma sauran rukunnan adabin Bahaushe da sukan kasance suna koyar da tarbiyya. Duk waxannan suna nuni ga yadda Bahaushe ya xora tarbiyya a wani mataki mai daraja da muhimmanci.

Karin magana ta kansance tamkar gishiri ne mai qara wa zance daxi. Ana iya kallon karin magana a matsayin wani babban tubalin ginin adabi. Misali, a cikin waqoqi (na baka da rubutattu), da kuma labarai, duk ana amfani da karin maganganu domin qara musu armashi. Baya ga haka, Bahaushe yana girmama wanda ya iya sarrafa karin magana a cikin zantukansa. Wannan kuwa albarkacin kaza ne qadangare ke shan ruwan

kasko. Wato albarkacin darajar karin maganar, har ya sa ake rinqa darajanta wanda yake amfani da shi. Bayan wannan, sau da dama Hausawa na amfani da karin magana a matsayin hujja ko madafa da ta kai su ga rufe bakin abokin zance ko musu. Wato, Hausawa kan kawo karin magana a matsayin hujja, lokacin da suke gudanar da wasu zantuka domin tabbatarwa ko nuna gaskiya. Wannan duk yana nuni da matsayin da karin magana yake da shi ga rayuwar Bahaushe.

Akwai alaqa mai qarfi tsakanin karin magana da kuma tarbiyya wadda zai sa a haxa su waje xaya domin nazari. Kasancewar martaba da matsayin karin magana ga rayuwar Bahaushe ya sanya shi yake sarrafa shi don ya bayyana tsarin tarbiyyarsa a cikinta. Wani dalili kuma shi ne karin magana wani reshe ne a falsafar Bahaushe. Sau da dama karin magana na zama gargaxi ko hani ga aikata ba daidai ba. Wani lokaci kuma ya zama kira zuwa ga aikin alheri. Sannan sau da dama, Bahaushe na wa'azantuwa da kuma kamantuwa da koyarwar da ake samu cikin karin magana. Ke nan za a iya cewa, idan aka himmatu da sarrafa karin magana ta hanyoyin da suka dace, za a samu cigaba wajen bunqasa tarbiyyar Bahaushe.

Tarbiyya babbar hanya ce mai koyar da kyawawan xabi'u na rayuwar al'umma gaba xaya, wadda kuma take daidaita tsarin zamantakewa da kula da haqqi da tsara yanayin mulki da tattalin arzikin qasa na kowace al'umma. Shi

ya sa wannan nazari yake ganin ya dace da ya bi sawun adanannun zantuttuka da Bahaushe ya saka su cikin karin maganarsa, don su zamo manuniya ga al'ummarsa komai daren daxewa. Sannan su zamo masu wata hanya ta samar da ilimi.

1.2 Manufar Bincike

Babban maqasudin wannan bincike shi ne fito da hikimomin da ke tattare a cikin karin magana wajen tarbiyyantar da 'ya'yan Hausawa da kuma wasu abubuwa da suka jivinci kyautatawa da gyaran halayyar al'ummar Hausawa. Wannan nazari yana da manufar sake tabbatar da tasirin karin magana a kan rayuwar Hausawa. Sannan da kuma yin nuni ga babban matsayin nan da Bahaushe ya ba wa tarbiyya. Aikin ya lalubo karuruwan maganganun da suka shafi tarbiyya, don kyautata zaton hakan zai zama tamkar yayyafin farfaxo da tarbiyya daga taskar karin magana.

Kasancewar tarbiyya babbar hanya ce mai koyar da kyawawan xabi'u na rayuwar al'umma gaba xaya, wadda take daidaita tsarin zamantakewa da kula da haqqi da tsara yanayin mulki da tattalin arzikin qasa na kowace al'umma, shi ya sa wannan nazari yake ganin ya dace da ya bi sawun adanannun zantuttuka da Bahaushe ya samar da su cikin karin maganar, don su zamo manuniya ga al'ummarsa komai daren daxewa, kuma su zamar masu wata hanya ta samar da ilimi. Ilimi muhimmin abu ne mai girma da daraja ga

rayuwar al'umma, saboda haka ne duk al'ummar da ta kasance mai ilimi takan zama abin alfahari a idon duniya. Ilimi shi ne yakan bai wa mutum girma da daraja da xaukaka a ko'ina kuma shi ilimi mabuxi ne na rayuwar duniya da lahira. A xaya vangaren kuma, kyakkyawar tarbiyya ita ce take haifar da samun nagartaccen ilimi. Saboda haka, abu ne mai matuqar muhimmanci bibiya tare da zaqulo manunin tarbiyya a duk inda suke. Wannan ne ya sa aikin nan ya quduri aniyar zaqulo manunin tarbiyya a karin maganar Bahausha.

1.3 Muhimmancin Bincike

Kowanne abu a duniyar nan akwai amfani ko rashin amfaninsa, amfani a nan shi ke daidai da muhimmanci. Dangane da haka, wannan bincike mai taken “Tarbiyya A Cikin Karin Maganar Hausa” yana da muhimmanci ta fuskoki kamar haka:

Da farko, binciken yana da muhimmanci ga xalibai da manazarta adabi da al'adun Hausawa, domin ya kalli abubuwa biyu muhimmai a tsarin rayuwar Hausawa sannan ya nazarce su. Waxannan abubuwa su ne ‘tarbiyya’ da ‘karin magana’.

Haka kuma yana daga cikin muhimmancin wannan aiki bayyana yadda Hausawa suke ba nagartaccen tsarin rayuwa muhimmanci da kiyaye shi

da tabbatar da cewa zuriyarsu da na baya suna tsare da tarbiyyarsu domin ci gaba da haifar da al'umma ta gari.

Bayan haka, wannan aikin yana da muhimmanci domin zai zama wata fitila ta haska tsarin rayuwar Hausawa ta yau da kuma nusar da su game da ci gaba da kiyaye tsarin rayuwar da aka san su da ita. Wato rayuwa mai inganci kuma nagartacciya mai tarbiyya.

Wani muhimmanci na wannan bincike shi ne kasancewarsa qari a cikin rumbun ayyukan da masana da manazarta suka gabatar masu lurar da tsarin rayuwa ta gari ga al'ummar Hausawa.

1.4 Ra'in Bincike

Domin gudanar da wannan bincike bisa tsari, an yi qoqarin zaqulo karin maganganun Hausa tare da nazarin ma'anarsu a matsayinsu na makamin cusa tarbiyyar Hausawa. An yi haka ne ta amfani da ra'in Wierzbicka (1997) mai suna "*Cultural Script Theory*". Ga yadda ra'in yake a Ingilishi:

Ingilishi: Cultural Scripts is a powerful technique for articulating cultural norms, values and practices, which is accessible to both insiders and outsiders of the particular culture under investigation. Its value lies in its applicability to all cultures, using the concepts of 'primes and cultural key words'. Formulaic aspects of language suchs as proverbs can be used to access cultural norms and values.

Fassara: Ra'in 'Cultural Scripts' wata tsararriyar hanya ce ta tantance halaye da xabi'u da kuma al'adun al'umma, waxanda baqi da 'yan gida duk suna iya

fahimtar su. Muhimmancin wannan ra'i shi ne ana iya xora al'adun kowace al'umma a kansa domin nazarin su. Ana iya amfani da wani muhimmin sashe na azancin magana na al'umma (kamar karin magana) domin tantance al'adu da xabi'un wannan al'ummar.

An yi amfani da wannan ra'i kasancewar yana qoqarin nazarin karin magana ne domin tantance halaye da xabi'u da kuma al'adun al'ummai, musamman saboda nazarin yadda al'ummar Hausawa ke amfani da karin magana domin cusa wa 'ya'yansu qanana tarbiyya, sannan da aza manya bisa ga hanyar tarbiyyar wadda ta dace.

1.5 Muhallin Bincike

Iyakance muhallin gudanar da bincike yakan taimaka wa mai bincike wajen gudanar da aikinsa cikin sauqi da kalato duk wani abu da ya kamata ta wannan fage. Saboda haka ne aka iyakance gudanar da wannan bincike a kan karin maganar Bahaushe masu nuni a kan tarbiyya kacokam.

Daga wannan bayani da ya gabata ana iya cewa, wannan aiki zai yi la'akari da duk wani karin magana na Bahaushe da ya yi magana dangane da tarbiyya. Aikin zai dubi karin maganganun, ta hanyar rarraba su zuwa na manya da kuma na yara. Sannan kuma aikin ba zai yi tsokaci dangane da karin maganar wasu al'umma da ke zaune qasar Hausa ba, matuqar dai bai shafi tarbiyyar Bahaushe ba.

1.6 Hanyoyin Gudanar Da Bincike

Wannan aiki nazari ne da ya shafi tubalan ginin tarbiyya a cikin karin maganar Bahaushe. Don haka, yana da kyau a bi wasu mataakai da hanyoyi don ganin an ci nasarar aikin. Hanyoyin da za a bi wajen gudanar da wannan bincike sun haxa da ziyartar xakunan karatu a Jami'o'in Kano, Zariya, Kaduna da Sakkwato, da cibiyoyin nazarin Harsunan Nijeriya, don bincike da kuma samo ayyukan da aka yi a kan tarbiyya a cikin karin maganar Bahaushe. Haka kuma za a yi nazarin littattafan da aka rubuta a kan tarbiyyar Hausawa. Za a kuma yi nazarin muqalun da masana da manazarta suka gabatar a kan matsayin tarbiyya a wajen taruka da kuma waxanda aka wallafa.

1.7 Naxewa

Hausawa kan ce “Da wasa ake faxa wa wawa gaskiya”. Al’amarin tarbiyya a cikin karin maganar Bahaushe abu ne da ya mamaye ko’ina a cikin adabin Hausawa. Karin magana wani fage ne na adabin Hausawa da suke amfani da shi domin ilmantarwa da nuni ko hani ga wasu xabi’u masu kyau da maras kyau. Kasancewar adabi madubi ko hoton rayuwar al’umma, qudurin wannan bincike shi ne gano yadda Hausawa ke amfani da karin maganganunsu wajen gina tarbiyya da gyaran tarbiyyar ko inganta ta.

BABI NA BIYU

2.0 BITAR AYYUKAN DA SUKA GABATA

2.1 Shimfixa

A wannan babin, binciken ya waiwayi ayyukan da aka gabatar a kan wannan fanni masu alaqa da wannan bincike. Wannan bita ita ta taimaka wa wannan bincike wajen kafa hujjar ci gaba da gudanar da shi. Daga cikin ayyukan da suka gabaci wannan aiki an yi bitar littattafai da kundayen bincike da muqalu da mujallu.

2.2 Bitar Ayyukan Da Suka Gabata

Abu ne mai muhimmanci a duba ayyukan da masana suka gabatar game da tarbiyya. Saboda haka, za a dubi ayyukan da suka gabaci wannan bincike don ganin inda aka haxu da inda aka sha bamban. Hakan zai samar da madogara da kuma hujjar ci gaba da bincike. Daga cikin ayyuka da aka duba, akwai kundayen digiri na xaya (BA) da na biyu (MA) da na uku (PhD). Haka kuma, an duba mujallu da muqalu da bugaggun littattafai. Ga yadda binciken ya tsaro su:

2.2.1 Littattafai

Sir Abubakar III (1966) ya rubuta littafi mai suna “*Hali Zanen Dutse*”. Wannan littafi ya yi bayanin abubuwa da dama kan tarbiyyar qananan yara. Masanin ya yi babban aiki wajen nuna ma iyaye da malamai da dukkan

makiyaya, su saba wa yara abubuwan da ya kamata su sani, tun daga abin da ke cutarsu da wanda ke amfaninsu. Ya yi maganar mutum da abokan zama da shugabanni da malamai da ‘yan uwa da gaskiya da kunya da haquri da mutunci. Marubucin ya yi maganar kan halayen kirki da irin amfanin su wajen gina tarbiyya. Sannan ya yi bayanin tarbiyya ta fuskar Musulunci. Wannan marubucin ya yi qoqarin bayyana halin kirki da kyawawan xabi’u da ake gina ingantacciyar tarbiyya da su a Musulunce. Wannan nazarin yana da alaqa da wannan littafin, inda suka bambanta shi ne, shi wannan aikin a kan tarbiyya ne a gurbin Karin Magana.

Lemu (1975) wannan marubucin ya wallafa littafi mai suna *Tarbiyyar ‘Yan Musulmi* (Littafi na biyu). An karkasa tsarin littafin zuwa darasi-darasi har talatin da bakwai. A darasi na biyu ya yi maganar tsarkin zuciya da addu’a ga iyaye. Ya yi bayanin cewar Allah na son mai yi masa bauta da ladabi da mai tsabta. Da yake Lemu (1975) ya kalli tarbiyya a cikin Musulunci ne, shi kuma wannan bincike sai ya kalli tarbiyya a cikin karin maganar Bahaushe.

Shi ma Yunusa (1977) ya wallafa littafi mai suna: *Hausa a Dunqule*. Ya kasa littafin zuwa kashi biyu: kaso na farko, ya yi bayani a kan wasu karin maganganun Hausa, amma a kashi na biyu ya kawo gundarin karin magana ne waxanda bai yi musu bayani ba. Wato dai ya bar su a dunqule. Marubucin ya yi qoqarin fito da karin maganar Hausa ne, ta hanyar yi wa wasu sharhi, wasu

kuma ya bar su ba tare da ya yi musu wani cikakken sharhi ba. Wannan littafin ba zai hana wanzuwa ko gudanar da wannan bincike ba, saboda littafin Yunusa (1977) bai tantance amfanin kowace karin magana ta hanyar ilimi ba. Amma zai taimaka wa wannan nazarin wajen tattaro karin maganganun Hausa da suka shafi tarbiyya don samun nasarar kammala bincike.

Bunza (2006) ya rubuta littafi mai suna: *Gadon Fexe Al'ada*. An karkasa littafin zuwa babi-babi inda aka samu babuka har guda goma sha huxu. A babi na goma sha biyu ya yi maganar kunya. A ciki ya kawo bayanai da suka shafi kunya da muhallin kunya a mahangar Bahaushe. Kunya na daga cikin alamun tarbiyya. Idan aka samu mutum mai kunya, to lalle za a taras yana da tarbiyya. Tarbiyya ke sa mutum ya ji kunyar aikata abin da ba daidai ba. Domin haka ma Hausawa kan ce; “Kunya marin xa”. Wato kunya ce kan xaure mutum ta hana masa aikata abin da bai dace ba. Saboda haka ne idan an samu wanda ba shi da tarbiyya, akan ce wane ba shi da kunya. Ma’ana bai da tarbiyya, domin haka kunya ba ta ginuwa sai da tarbiyya. Aikin yana da nasaba da wannan bincike kamar yadda marubucin ya tavo kunya, wadda kuwa tana xaya daga cikin alamomin tarbiyya. Duk da haka, samuwar wannan littafi ba ya iya hana ci gaba da wannan bincike domin ba a kan kunya kawai aka taqaita binciken ba. Wani xan yanki ne na tarbiyya masanin ya kawo a ciki.

Xanyaya (2007) ya rubuta littafi mai suna: *Karin Maganar Hausawa*. A cikinsa, ya kawo karin magana ta hanyar amfani da tsarin ‘ABCD’ har zuwa ‘Z’. Ya kawo ma’anar karin magana da amfaninta. Wannan littafi yana da yawan shafuka casa’in da shida (96). Marubucin ya yi nuni da cewa Bahaushen ya xauki karin magana da muhimmanci a cikin adabinsa. Marubucin ya qara da cewa, ba wata harka da za ka shiga face akwai karin magana mai nuna maka yadda za ka shige ta, da yadda za ka fice ta. Wannan littafi zai taimaka ma wannan bincike ainun wajen fitar da karin magangannu masu faxakarwa zuwa ga tarbiyya.

Koko (2011) ta wallafa littafi mai suna: *Hausa Cikin Hausa*. An kasa littafin zuwa babi-babi har babi huxu. A babi na xaya an fitar da ma’anar karin magana ta hanyoyi daban-daban da rukunonin karin magana. A rukuni na biyu, masaniyar ta yi magana ta hanyar la’akari da rayuwar yau da kullum ta fannin halayya da zamantakewa da makamantansu. Ta tavo karin magana da gurbin su a matakan rayuwar Bahaushen. Wannan littafi zai taimaka ga samun nasarar kammala wannan bincike kasancewar karin magana ita ce jigon gudanar da wannan binciken. Aikin kuma zai taimaka wajen fito da karin magangannu masu gina tarbiyya a cikin al’adun Hausawa.

Rigacikum (2013) ya rubuta littafi mai suna: *Hikimomin Rayuwa A Sigar Labaru Da Waqoqi da Kacici-Kacici da Karin Magana*. Wannan littafi

ya qunshi abubuwa da dama, yana da yawan shafuka xari da ashirin da uku. Yana xauke da labarai da kacici-kacici da karin magana da habaici. Kowanne aka xauka akwai shi da darussa muhimmai da za su sanya yara kan hanya madaidaiciya, musamman ganin yadda tarbiyya take tavarvarewa a yanzu. Wannan littafi zai taimaka wa wannan bincike ganin cewa ya tavo wasu muhimman vangarori na adabin Bahaushe kuma wannan aiki yana magana a kan tarbiyya a manunin karin maganar Bahaushe.

Malumfashi da Nahuce (2014) marubutan sun wallafa littafi mai suna: *Qamusun Karin Maganar Hausa*. Wannan littafi an kasa shi zuwa babi shida. Yana da shafuka xari biyu da tamanin da biyar (285). A babi na xaya, sun yi bayanin maqasudin tattarawa da adana karin maganar Hausa. A shafi na takwas wannan littafi ya yi qoqarin tattaro karin gangannun Hausa da hannayen wannan nazarin zai iya kai wa gare su. Musamman waxanda har zuwa yau suna a ka ne ba a tanade su a rubuce ba. An kuma tantance kusan karin magana 8,000 a matsayin rataye. A wuri xaya, wannan littafi zai taimaka wa wannan nazarin. Wurin kuwa shi ne wajen bincikowa da tattaro karin maganar da aka gina shi bisa tarbiyya. Bayan haka, littafin ba ya da wata alaqa da za ta iya hana cigaba da wannan bincike wanzuwa.

Waxannan su ne littatafan da wannan nazarin ya sami kai hannunsa bisa kansu.

2.2.2 Kundayen bincike

Baya ga bugaggun littatafai, akwai kuma kundayen da wannan nazarin ya kai hannunsa bisa kansu domin bitar su. Daga cikinsu, an samu kundayen digiri na uku (PhD) da na digiri na biyu (MA) da kuma na digiri na farko (BA). Ga yadda bitar ta kasance:

2.2.2.1 Kundayen digiri na uku (PhD)

Bichi (1985) ya gabatar da kundin digirinsa na uku (PhD) a Jami'ar Pennsylvania ta qasar Amurka. An sanya wa kundin taken “Wedding Songs as Regulators of Social Control among the Hausa of Nigeria” (wato ‘Waqoqin aure a matsayin hanyoyin tarbiyya a tsakanin al’ummar Hausawan Nijeriya). An kasa wannan kundi zuwa babuka shida. Babi na xaya da na biyu suna a matsayin mabuxar aikin. Babi na uku ya kalli ire-iren zantukan azanci. Babi na huxu ya yi nazarin wasu waqe-waqen aure na adabin bakan ‘yan Afirka. Babi na biyar shi ne zuciyar aikin, a cikinsa aka nazarci qunshiyar waqoqin aure na Hausawa ta fuskar al’adu da kuma walwala. Babi na shida ya tattauna a kan taqaitawa sannan kammalawa. Kodayake akwai alaqa tsakanin kundin da wannan bincike, amma alaqar taqaitacciya ce, ba ta wuce ta kasancewar dukkan ayyukan an gina su ne a kan nazarin yadda ake amfani da wani sashe na adabin baka wajen tarbiyyantar da al’umma. Sai dai suna da bambanci,

domin Bichi (1985) waqoqin aure ya nazarta, wannan bincike kuwa karin magana ya sa gaba.

Bada (1995) ya gabatar da kundin digirinsa na uku (PhD) a Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato, mai taken "A Literary Study of Themes, Functions and Poetic Devices of Hausa Karin Magana". Bincike ne da ya yi nazari kan qumshiya da ma'ana da kuma hanyoyin sarrafa karin maganar Hausa ta fuskar salo da raujinsu. An kasa wannan kundi zuwa babuka shida. Babi na farko shi ne gabatarwa. A cikinsa aka tattauna a kan manufa da dalilin bincike. Haka kuma, babin ya tattauna a kan qasar Hausa tare da kallon asalin Hausawa da tattalin arzikinsu da tsarin zamantakewarsu da addininsu da harshensu da kuma adabinsu. Babi na biyu ya tunkari bitar ayyukan da suka gabata. A babi na uku aka tattauna a kan qunshiyar karin magana. Babi na huxu ya kalli amfanin karin maganar Hausa. Babi na biyar ya gabatar da bayanai a kan tsarin rauji da kuma salon karin maganar Hausa. Babi na shida shi ne na qarshe, a cikinsa aka gabatar da taqaitawa da kammalawa da shawarwari. Duk da yake wannan kundi ya yi nazari kan karin maganar Hausa, amma ba a zurfafa a vangaren amfanin karin magana wajen koyar da tarbiyya kamar yadda wannan bincike ya yi quduri ba. Saboda haka, samuwar wannan kundi ba zai dakatar da ci gaba da wannan bincike ba.

Mode (2004) kundin digiri na uku (PhD) ne da aka gabatar a Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato. An kira wannan kundi da “A Stylistic Study of Hausa Town's *Kirari* (Epithets)” (wato ‘Nazarin Salon da ke cikin Kirarin Garuruwan Hausa’). An rarraba wannan kundi zuwa babuka shida, kuma kowane babi ginshiqi ne daga cikin ginshiqan da suka tsayar da kundin. Babi na farko ya tattauna a kan qasar Hausa da al’ummar Hausawa. Babi na biyu ya nazarci ayyukan da suka gabata. Babi na uku ya nazarci qunshiya da kuma amfanin kirarin garuruwan. Babi na huxu ya tattauna a kan salailai da kuma rauji ko amon kirarin garuruwan. Babi na biyar ya kalli xaixaikun kararin gaguruwan. Babi na shida kuwa, taqaitawa da kammalawa da kuma shawarwari. Akwai alaqa tsakanin kundin da wannan bincike, domin dukkansu an gina su a kan nazarin adabin bakan Hausawa. Sai dai sun bambanta da juna, domin kundin Mode, (2004) an gina shi ne a kan nazarin tasirin adabin baka a rayuwar al’ummar Hausawa. Shi kuma wannan bincike an gina shi ne a kan nazarin adabin baka ta fuskar amfani da shi domin bayar da tarbiyya ga al’ummar Hausawa.

Bugaje (2011) ta rubuta kundin digiri na uku mai taken: “Karin Magana A Mahangar Tunani: Nazarin Lokaci a Hausa.” wanda aka gabatar a Jami'ar Ahmadu Bello Zariya. Aikin ya fito da karin maganar da suka shafi lokaci a Hausa, tare da kuma fayyace irin tunani ko fasaha ko darasin da ke qunshe a

cikinsu. Bayan haka aikin yana xauke da bayani game da lokuta a Hausa. Sannan aikin ya tavo amfanin rana da wata da taurari wajen lissafin lokuta a Hausa. Sannan aikin ya yi bayanin tasirin wasu al'ummomi ga tunanin Bahaushe kan lokuta. Ba shakka aikin nata na da dangantaka da wannan bincike. Musamman da yake duka ayyukan suna yin amfani da karin magana ne a matsayin sinadarin gudanar da binciken. Sai dai, kowane allazi da nasa amanu. Abin nufi a nan shi ne, kowane ciki da alqiblar da yake dubawa a cikin karin magana, ita a nata binciken ta dubi karin magana ne a mahangar tunani. A wannan aikin an kalli manunin tarbiyya ne a karin maganar Bahaushe.

Sarkin Gulbi (2014) ya rubuta kundin digiri na uku mai taken “Magani a Ma'aunin Karin Magana”, a cikin wannan nazari an kawo karin maganganu da dama waxanda suke qunshe da manufofin magunguna daban-daban. Aikin ya zayyano, tare da fexe wasu karin maganganu waxanda falsafarsu ta qunshi magunguna ne ko hanyoyin waraka daga cututtuka. Haqiqa wannan kundi na Sarkin Gulbi, (2014) yana da dangantaka da wannan bincike, ta vangaren amfani da karin magana a matsayin farfajiyar gudanar da nazarin. Sai dai aikin nasa ba zai dakatar da wannan bincike ba. Saboda shi ya yi magana ne kan magani a mahangar karin magana. Shi kuwa wannan bincike zai yi magana ne kan tarbiyya a karin maganar Bahaushe.

2.2.2.2 Kundayen digiri na biyu (MA)

Mustapha (2003) ya gabatar da kundinsa na neman digirin MA, mai taken “Gurbin Gaskiya A Cikin Adabin Hausa” a Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato. Manazarcin ya yi qoqarin bayyana abin ake kira ‘gaskiya’ ta hanyar ba da ma’anarta da tasirinta a cikin al’ummar Hausawa da abubuwan da gaskiya ke haifarwa, da kuma matsayin gaskiya cikin al’adar Hausawa. Haka kuma, ya zaluqo gurbin gaskiya daga adabin baka na Hausa. Akwai alaqa sosai tsakanin wannan bincike da aikin Mustapha (2003), domin kuwa tsare gaskiya da faxar gaskiya da kuma aiki da gaskiya duk suna daga cikin kyawawan xabi’un da Hausawa ke cusa wa ‘ya’ya a lokacin da suke ba su tarbiyya. Saboda haka, wannan kundi na Mustapha (2003) yana da muhimmanci wajen gina nawa bincike.

Gumel (1992) ya rubuta kundin digiri na biyu mai taken: “Tarbiyya da Dangoginta a Waqoqin Makaxan Baka na Hausa”, wanda aka gabatar a Jami’ar Ahmadu Bello Zariya. Aikin ya qunshi tarbiyyar Musulunci daga waqoqin baka, da tabbatar da tauhidin tsoron Allah da karamci da kyauta da alheri da tattali da riqo da sana’a da gaskiya da riqon amana da ladabi da biyayya, tare da girmama na gaba da kyautata wa na baya. Ladabi da biyayya na daga cikin kyawawan xabi’u na koyar da tarbiyya. Gumel ya dubi tarbiyya

a waqoqin baka ne na Hausa, amma a wannan bincike an dubi tarbiyya ne a cikin karin maganar Bahaushe.

Inuwa (2000) ta yi bincike mai taken: “Tarbiyya Cikin Finafinan Wasannin Kwaikwayo na Hausa”, wanda aka gabatar a Sashen Harsunan Najeriya na Jami’ar Bayero Kano. A cikin wannan aiki an yi bayani a kan yanayi da sigogin tarbiyya a cikin wasan kwaikwayo, wannan aiki yana da alaqa da wannan bincike saboda dukansu suna magana ne a kan tarbiyya, amma sun sami bambanci ta muhallin da za a binciko tarbiyya a wannan nazari. Kundin Inuwa (2000) a wasan kwaikwayo ta gudanar da nazarinta don fito da tarbiyya a cikinsa. Shi kuwa wannan bincike ya yi amfani da karin magana ne a matsayin muhallin gudanar da binciken.

Abubakar (2011) ya yi bincike mai take “Mace A Zantukan Hikima na Hausa”, wanda aka gabatar a Sashen Harsunan Afirka da Al’adu na Jami’ar Ahmadu Bello Zariya. A cikin wannan aiki, an yi nazarin yadda mace take a idon Bahaushe a cikin karin maganarsa. Abubakar (2011) ya dubi yadda Bahaushe ke kallon mace a cikin karin magana. Lallai wannan kundi yana da alaqa da wannan bincike ta fuskar amfani da karin magana domin nazarin abin da kowannensu yake son ganowa. Sai dai sun sha bamban da juna ta fuskar qashin bayan binciken. Saboda a wannan bincike an kalli tarbiyya ne a

cikin karin maganar Bahaushe, inda shi ya kalli mace a idon Bahaushe cikin karin magana.

Giwa (2012) ta yi bincike mai taken: “Gurbin Tarbiyya A Cikin Tatsuniyoyin Hausa”, wanda aka gabatar a Sashen Harsunan Najeriya na Jami’ar Usmanu Xanfodiyo Sakkwato. Aikin nata yana da alaqa da wannan. Sai dai an samu bambanci domin ita Giwa, ta yi nata kundi ne kan tarbiyya a cikin tatsuniyoyin Hausa. Shi kuma wannan bincike ya kalli tarbiyya a karin maganar Bahaushe.

2.2.2.3 Kundayen digiri na xaya (BA)

Bashir (2009) ya yi bincike mai taken: “Tarbiyya a Wasannin Tashe a Qasar Kano na Hausa”. An gabatar da shi ne a Sashen Harsunan Afirika da Al’adu na Jami’ar Ahmad Bello Zariya. Ya yi maganar tarbiyya ne a wasannin tashe da ake aiwatarwa a qasar Kano. Wannan kundi yana da alaqa da wannan nazarin ta kusa. Sai dai masu tashe sun fi mayar da hankali ga waqoqi ko wasannin kwaikwayo. Don haka akwai bambanci a tsakanin su domin kuwa wannan nazarin an aiwatar da shi ne a cikin karin maganar Hausa.

Ahmed (2006) ya yi bincike mai taken: “Dangantakar Karin Maganar Hausa da Wasu Ayoyin Qur’ani da Hadisai na Hausa”. An gabatar da shi ne a Sashen Harsunan Afirika da Al’adu na Jami’ar Ahmadu Bello Zariya.

Wannan aiki yana da alaqa da wannan bincike saboda dukkan su, suna magana ne kan karin maganar Hausa don fito da wasu kyawawan xabi'u da suka shafi tarbiyya da addini. Sai dai sun bambanta da juna ta fuskar alqiblar da za a dosa da nazarin. Kundin Ahmed (2006) ya dubi wasu muhimman abubuwa ne game da addinin Musulunci a cikin karin maganar Hausa, wato ayoyin Qur'ani da Hadisai. Shi kuma wannan bincike yi taqaita ne kan tarbiyya a karin maganar Hausa.

Musa (2011) ya yi bincike mai taken: “Karin Magana da Kirari na Cimakar Hausawa”. An gabatar da wannan kundi a Sashen Harsunan Afirka da Al'adu na Jami'ar Ahmadu Bello Zariya. Dangantakar da ke tsakanin binciken Musa da wannan aiki shi ne, ta fuskar karin magana. Dukkansu an yi masu muhallin bincike ne a farfajiyar karin magana. Duk da haka akwai bambanci tsakaninsu, kasancewar shigowar kirari da cimakar Hausawa a cikin qudirin binciken nasa. Wannan nazari kuma ya taqaita ne a kan karin maganar Hausa kaxai.

Usman (2012) ya yi bincike mai taken: “Karin Magana Da Kirari, Bincike Kan Ma'anoni Da Manufofinsu Na Hausa”. An gabatar a Jami'ar Jihar Kaduna. A cikin wannan aiki an kawo ma'anonin karin magana da kuma na kirari. Baya ga haka, an yi qoqarin bayyana manufofinsu. Wannan kundi yana da alaqa da nawa bincikena ta qut-da-qut. Haka kuma suna da bambanci,

bambancinsu shi ne ma'anoni da manufofin karin maganganu da aka yi wa nazarin muhalli da su. Wannan nazarin ya yi muhalli da tarbiyya a matsayin manuni cikin karin maganar Hausa.

Fulani (2014) ya yi bincike mai taken: "Tarbiyya a Karin Maganar Fulatanci". An gudanar da aikin ne a Sashen Harsunan Afirka da Al'adu na Jami'ar Ahmadu Bello Zariya. A cikin wannan bincike an yi nazarin tarbiyya a cikin karin maganar Fulatanci ne. Wannan aiki kuma ya dubi manunin tarbiyya ne a karin maganar Hausa.

Musa (2014) ya yi bincike mai taken: "Kwatanci Tsakanin Karin Magana a Hausa da Teranci." An gabatar da wannan kundi a Jami'ar Ahmad Bello Zariya. Wannan aiki yana da alaqa ta nesa da wannan bincike, saboda shigowar karin maganar Tarawa (Teranci). Aikin ba zai dakatar da wannan nazari ba. Dalili kuwa shi ne, aikin na Musa ya danganta karin maganar Hausa ne da na Teranci. Wannan bincike kuwa ya yi magana ne kan manunin tarbiyya a karin maganar Bahausha.

Isiyaku (2014) ya yi bincike mai taken: "Karin Magana Masu Faxakarwa: Nazarin Wasan 'Yan Matan Gaya", wanda aka gabatar a Sashen Harsunan Nijeriya na Jami'ar Jihar Kaduna. A wannan bincike an yi qoqarin fito da karin maganganu masu faxakarwa, musamman ta la'akari da wasan 'Yammatan Gaya. Wannan kundi yana da alaqa da wannan bincike ta fuskar

nazarin karin magana. Sai dai an sami bambanci a tsakanin su, wannan bambancin shi ne, inda aka yi wa binciken na Isiyaku (2014) muhalli da faxakarwa a cikin wasan ‘yan matan Gaya.

Suleiman (2014) ya yi bincike mai taken: “Kwatancin Tarbiyyar Hausawa da Maqwabtansu”. Wannan kundi an gabatar da shi ne a Sashen Harsunan Afirika da Al’adu Jami’ar Ahmad Bello Zariya. A cikin wannan kundi an yi bayanin kyawawan halaye na Fulani inda ya tavo magana kan adalci da amana da haquri da gaskiya da zumunta da riqon addini da sana’a da dattako da mu’amala da hankali da sauransu. Duk waxannan halaye su suka haxu suka samar da tarbiyya a rayuwar Bahaushe. Saboda haka nazarin zai taimaka wajen sama wa wannan nazarin damar gudanarwa, saboda rashin haxuwar su ta fuskar manufa da take. Amma ba zai hana ci gaba da nazarin ba, domin wannan nazari ya mai da hankali ne kan manunin tarbiyya a karin maganar Bahaushe.

2.2.3 Mujallu

Ta vangaren Mujallu kuwa, akwai Hassan (2009) a cikin mujallar *Harshe Journal of African Language*, mai taken: “Nazarin Karin Magana da Suke Nuna Lallashi”. An buga a Sashen Harsunan Afirka da Al’adu, a Jami’ar Ahmadu Bello Zariya. Abin da mujallar take qoqarin qullawa shi ne yadda shugabanni, musamman na siyasa ke girbar alheran da suke tattare da

karin magana suna lavewa qarqashin inuwarsu. Misali: In dambu ya yi yawa ba ya jin mai. wannan aiki ya tavo adabi yana da alaqa da wannan aikin. Sai dai ba zai dakatar da wannan nazari ba, domin aikin nasa ya fi mai da hankali kan karin magana da suke nuna lallashi alhali wannan nazari zai yi magana ne a kan manunin tarbiyya a karin maganar Bahaushe.

Inuwa (2008) ya yi rubutu a cikin mujalla mai taken: “Jigon Tarbiyya a Wasu Finafinan Hausa.” Mujallar da aka wallafa a Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya, Kano. Aikin ya yi qoqarin bayyana jigon tarbiyya a cikin wasu fina-finan Hausa. Wannan aiki yana da alaqa ta kusa da wannan aikin. Sai dai aikin nasa ya ba zai hana ci gaba da wannan nazari ba, domin aikin nasa ya karkata kan wayar da kan jama’a a kan tarbiyya a cikin fina-finan Hausa. Shi kuma wannan bincike yana magana a kan manunin tarbiyyar Bahaushe a karin magana.

Sallau (2013) ya yi rubutu a cikin mujalla mai taken: *Studies in Hausa Language, Literature and Culture*. Wadda aka wallafa bayan taron qarawa juna sani na qasa mai taken: The 1st National Conference for the Study of Nigerian Languages, Bayero University, Kano. Takardar da ya rubuta ita ce: “Tarbiyyar Hausawa A Matsayin Ginshiqi na Samar da Ingantacciyar Al’umma.” A cikin wannan takarda tasa, ya yi magana kan zamantakewa da kuma yadda tarbiyya ke iya yin tasirin da ake buqata kan zamantakewar. Ya

nuna a cikin takardar cewa, tarbiyya za ta iya taka muhimmiyar rawar da sakamakon hakan zai samar da ingantacciyar al'umma. Haqiqa aikin nasa yana da nasaba da wannan bincike, domin kuwa dukkansu biyu sun yi magana kan tarbiyyar Bahaushe. Sai dai aikin nasa ba zai hana ci gaba da wannan bincike ba. Dalili kuwa shi ne, Sallau (2013) ya yi nuni ne ga yadda tarbiyya za ta iya zama ginshiqin samar da ingantacciyar al'umma. Wannan binciken kuma zai hasko manunin tarbiyya ne a karin maganar Bahaushe.

Garba (2003) ta yi rubutu a cikin mujalla mai taken: "Kunya Adon Matan Hausawa." An rubuta mujallar a Sashen Nazarin Harsunan Afrika da Al'adu na Jami'ar Ahmad Bello, Zariya. Muqalar ta yi bayanin al'ada da muhimmancinta wajen haifar da doka da oda da kuma xa'a cikin al'umma. Ganin yadda Hausawa suka xauki al'ada da Muhimmanci, ya sa za a dubi yadda kunya ta kasance ado ga matan Hausawa. Da kuma illar da rashin ta kan haifar ga matan da al'umma baki xaya. Wannan mujallar haske ce ga wannan bincike, kasancewar kunya tana xaya daga cikin rukunan tarbiyya.

2.2.4 Muqalu

Baya ga waxannan kundayen bincike akwai muqalu da wannan bincike ya dora hannu bisa kansu. Aikin ya kasafta su zuwa bugaggu da kuma waxanda ba a buga ba.

Gusau (1999) ya rubuta muqala mai taken: “Tarbiyya A Idon Bahausha.” A cikin *Hausa Studies No. 1, Vol. 1*. wadda aka shirya a Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Usmanu Danfodiyo, Sakkwato. Ya yi bayani cewa tarbiyya wata aba ce mai fahi wadda take tana buqatar lokaci kafin a tabbatar da ita. wannan muqala tana son ta fito da wasu abubuwa da suka shafi tarbiyya. Wannan muqala ba za ta dakatar da ci gaba da wannan bincike ba, domin muqalar tana magana ne kan tarbiyya a Idon Bahausha. Wato ba ta mai da hankali kan manunin tarbiyya a karin maganar Bahausha ba, alhali wannan nazari kuma abin da ya sanya gaba ke nan.

Magaji (1999) ya rubuta muqala mai taken: “Kunya da Mutunta Mutane a Al’adar Bahausha”. Ya gabatar a Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami’ar Usman Xanfodiyo, Sakkwato. An same ta a cikin, *Hausa Studies, No. 1. Vol 1*. Ya yi bayanin matsayin kunya da mutuntawa ga al’ummar Hausa. Kunya hanya ce ta nuna xa’a da kawaici. Mutuncin Bahausha tamkar madara ne a cikin qwarya. Qwaryar ita ce kunya. Da duk aka furta maganganun da suka yi wa qwaryar nauyi, fashewa za ta yi. Kunya na qara wa mutum daraja da qima a idon jama’a. Wannan aiki ya taimaka wa wannan bincike sosai da sosai, kasancewar kunya na cikin rukunna tarbiyya.

Bunza (2012) ya rubuta muqala mai taken: “Tarbiyya A Cikin Adabin Hausa: Tsokaci Daga Karin Magana. An buga wannan muqalar a cikin *KADA Journal of Liberal Arts*, Vol. 7. No 1. Muqalar ta yi bayanin ma’anar tarbiyya da karin maganganu masu kyautata tarbiyya irin haquri, haxin kai, tsoratarwa, wadatar zuci, gaskiya, horo da alheri, riqon amana da sauransu. Wannan muqala tana da alaqa da nawa bincike domin ta qevanta ne ga tarbiyya a cikin karin magana. Amma ba zai hana ci gaban wannan nazari ba, domin shi ya leqo tarbiyya ne daga cikin Adabin Hausa. Wannan aikin kuma zai duba manunin tarbiyya ne a karin maganar Bahausha.

Yahya (2001) ya rubuta muqala mai taken: “Dangantakar Waqa da Tarbiyyar ‘Ya’yan Hausawa”. Muqalar da aka gabatar a Cibiyar Nazarin Harsunan Najeriya, Jami’ar Bayero, Kano, a Cibiyar Nazari Harsunan Nijeriya. Mujallar ta taqaita a kan waqa da kuma tarbiyya. Yahya ya nuna yadda waqa ta mamaye rayuwar xan Adam. Sannan ya nuna cewa, wannan qarfin dangantakar da waqa ke da shi kan rayuwar xan Adam zai sa ta zama tana da tasiri a kan tarbiyyarsa. Wannan muqala tana alaqa da wannan bincike ta qut-da-qut. Bambancinsu shi ne wannan bincike yana magana ne kan manunin tarbiyya a karin maganar Bahausha. Shi kuma yana magana a kan tarbiyya a cikin waqa. Saboda haka, wannan ba zai hana ci gaba da gudanar da wannan bincike ba.

Bugaje (2012) ta rubuta muqala mai taken: “Hankali da Lura: Matsayinsu da Muhimmancinsu A Rayuwar Hausawa”. An gabatar da wannan muqala a Sashen Harsuna Da Al’adun Afirka, Tsangayar Fasaha, Jami’ar Ahmadu Bello, Zaria. Muqalar ta yi bayani kan kyawawan xabi’un nan da aka san Bahaushe da su, wato hankali da lura. Sai dai wannan aiki nata ba zai hana wannan bincike ba. Saboda kuwa aikin nata ya karkata ne kan hankali da lura. Wannan aikin kuma zai yi magana ne kan manunin tarbiyya a karin maganar Hausa.

Bugaje (2013) ta rubuta wata muqala mai taken: “Tarbiyya da Zamantakewar Hausawa: Jiya da Yau”. An gabatar da wannan muqalar a babban taron qara wa juna sani a kan: “Tavarvarewar Al’adun Hausawa A Yau”, a Jami’ar Umaru Musa ‘Yar’adua da ke Jihar Katsina. Ta yi bayanin xabi’un Bahaushe tun daga mutumin kirki da matakan tarbiyyar Hausawa da tsarin zamantakewa a qasar Hausa. Wannan muqalar ta nuna yadda tsarin ya yi tasiri wajen samar da kyakkyawan shugabanci da al’umma ta gari a qasar Hausa. Wannan muqalar ta tavo wasu daga cikin halayyar tarbiyya, ta nan ne kaxai suke da alaqa da wannan binciken.

Bunza (2015) ya gabatar da takarda mai taken “A Ji Bahaushe A Ga Bahaushe A San Bahaushe Ya Yi Bahaushe.” An gabatar da wannan takarda a Sashen Nazarin Harsunan Nijriya, Jami’ar Usmanu Danfodiyo, Sakkwato

ranar 5 ga Ogusta, 2015 An tsara takardar cikin shafi 44 da fasula 22. Na farko an tantance wane ne Bahaushe ciki da waje. An yi bitar ra'ayoyin masana a kan Bahaushe da qasarsa da asalinsa da nauyin harshen Hausa a kan sikelin harsunan qarninmu. Manazarcin ya tavo fitattun halayen Bahaushe na gaskiya (kunya, ladabi da biyayya, zumunci da nagarta da sake fuska da tarbiyya). Wannan muqala ta zamar mini zama jagora wajen fito da tarbiyyar Bahaushe ganin cewa manazarcin ya tavo vangaren tarbiyyar Bahaushe da tarbiyyar ta koyar a qasar Hausa. Akwai alaqa mai qarfi da wannan aiki. Duk da yake masanin ya yi bayanin tarbiyya a idon Bahaushe ba zai hana wannan bincike ba. Saboda muqala ba ta tavo manunin tarbiyya a karin maganar Bahaushe ba.

2.3 Hujjar Ci Gaba Da Bincike

Manazarta da masu bincike sun yi aiki a kan matsayin tarbiyya a fannonin adabi daban-daban, sai dai kowane aiki da yadda ya kalli tarbiyyar ko kuma ya nazarce ta. Wasu daga cikin ayyukan sun nazarci tarbiyya a harsuna daban-daban. Misali, aikin Inuwa (2008) da Fulani (2014), dukkansu sun kalli tarbiyya ne, amma sun mayar da hankali kan nazarin tarbiyya a harsuna daban-daban. Sai dai akwai ayyukan Giwa (2012) da Mustapha (2003) waxanda suka yi magana kan tarbiyya, amma a wasu gurabe na daban.

A taqaice, wannan bita ba ta ci karo da kowane irin aiki wanda ya yi daidai da wannan aiki ta fuskar take ko manufa ba.

2.4 Naxewa

Wannan babi ya yi bitar ayyukan da suka gabata domin tabbatar da tsayuwar hujjar ci gaba da wannan bincike. Bitar ta yi nazarin littattafai da kundaye. A vangaren kundayen bincike, an nazarci kundayen PhD da na MA da kuma na BA. Haka kuma, an yi bitar mujallu da muqalu, waxanda aka wallafa da waxanda ba a wallafa ba. Babi na gaba shi ne babi na uku.

BABI NA UKU

3.0 TARBIYYA DA KARIN MAGANAR HAUSA

3.1 Shimfixa

Wannan babi yana xauke da bayani kan ma'anar tarbiyya da da ire-irenta da kuma hanyoyin da Bahaushen ke bi wajen ba da tarbiyya. Haka kuma, babin ya yi bayani kan ma'anar karin magana tare da nau'o'in karin magana.

3.2 Ma'anar Tarbiyya

Kalmar 'tarbiyya' kalma ce da harshen Hausa ya aro daga Larabci. Asalin kalmar a harshen Larabci ita ce: *tarbiyyatu*, da harshen Hausa ya ara sai ya mayar da ita "tarbiyya" ya cire xafin gaba "tu". Ma'anar kalmar a harshen Larabci ita ce:

Reno da kulawa da abu, musamman mai rai har ya girma. (Yahya, 2001:1).

A cikin *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:428) ya bayyana cewa:

Tarbiyya na nufin koyar da hali nagari.

Xangambo (1984) ya bayyana cewa:

Tarbiyyar hanya ce ta kyautata rayuwar xan Adam da shiryar da shi zuwa halaye da xabi'u masu kyau da nagarta. Samun wannan kyakkyawar tarbiyya zai

sa mutum ya tashi da qima da kwarjini da ganin mutuncin abokan zamansa, tare da ba kowa haqqinsa gwargwadon hali.

Shi kuma Garba (1982) ya bayyana cewa:

Tarbiyya horo ne da iyaye ko manya na gaba kan yi wa yara don su tashi da halayen kirki. Duk yaron da ya tashi babu tarbiyya rayuwarsa ta iya zama mai rauni. Kuma ana koyon tarbiyya ne ta hanyoyi kamar faxe da kwawa da hani da umarni da kwaxaitarwa da duka da sauransu, sannan da sanya yaro a makaranta don samun ilimi da halaye nagari.

Alhassan da wasu (1982) a cikin littafinsu sun bayyana da cewa:

Tarbiyya ita ce renon halaye ne da qoqarin koyarwa.

Bunza (2012) a nasa ra'ayin ya bayyana tarbiyya da cewa:

Tarbiyya ita ce aza wani mutum bisa wata hanya da zai koyi wani abu wanda zai amfane shi a rayuwarsa da ma sauran jama'arsa baki xaya.

Gusau (1999) ya ba da ma'anar tarbiyya da cewa:

Tarbiyya ita ce mizani ko ma'aunin xan qwarai a Hausa.

Maikadara (2012:33) cewa ya yi:

Tarbiyya na nufin reno da kulawa bisa rayuwa mai kyau daga quruciya har zuwa girma domin tashi da halaye na gari.

Bisa la'akari da waxannan ma'anonin da masana suka bayar kan tarbiyya, wannan bincike ya tattara su ya ba da ra'ayin a kan ma'anar tarbiyya da cewa:

Tarbiyya na nufin tashi da kyawawan halaye da aikata duk wani abu da zai bai wa mutum daraja a dukkan sha'anin rayuwarsa ta yau da kullum.”

3.3 Hanyoyin Tarbiyyar Bahaushe

Hausawa na cewa: “Tun kafin a haifi uwar mai sabulu balbela take da farinta.” Haqiqa Hausawa sun kasance suna da hanyoyin tarbiyyantar da ‘ya’yansu tun kafin hulxarsu da baqin al’ummu. Saboda haka, ana iya raba hanyoyin tarbiyyar Bahaushe zuwa gida biyu; na gargajiya da kuma na zamani.

3.3.1 Hanyoyin tarbiyyar Bahaushe na gargajiya

Bahaushe yana da hanyoyin da yake tarbiyyantar da yara tun kafin zuwan Musulunci. Sannan, har bayan zuwan Musulunci, Bahaushe ya ci gaba da amfani da wasu hanyoyin tarbiyyarsa waxanda ba su yi takun-saqa da koyarwa addinin Musulunci ba. Hanyoyin tarbiyyar Bahaushe na gargajiya sun haxa da:

3.3.1.1 Hanyoyin tarbiyya na imani

Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:206) an bayyana ‘imani’ da cewa:

Imani shi ne:

- (i) Ba da gaskiya ga Allah da mala'ikunsa da annabawansa da littattafansa da ranar tashin qiyama da qaddara mai kyau da maras kyau.
- (ii) Tausayi ko jinqai.
- (iii) Yarda ko amincewa ko gaskatawar wani abu.

Daga wannan ma'ana, ana iya fahimcewa cewa Bahaushe yana da hanyar bauta wadda ya yi imani da ita, kuma wannan tsari na bauta shi ke jagonrantar tafiyar da rayuwarsa ta yau da kullum. Bunza (2006) ya bayyana cewa daga cikin hanyoyin imani (bauta) na Bahaushe akwai camfi da tada. Ga qarin bayani a kansu a qasa:

3.3.1.1.1 Camfi

Camfi wata daxaxxiyar al'ada ce da Hausawa suka tarar kaka da kakanni. Masana da manazarta Hausa sun yi wa camfi kallo biyu. Wasu na ganin camfi, al'ada ce kawai kamar irin kowace al'ada. A ganin wasu kuwa, abin ya wuce haka, ya kai addini. Dalili kuwa shi ne, da wuya Bahaushe ya camfi wani abu, ba tare da ya jarraba shi ya ga abin na wakana ba. Duk wani abu da bai ratsa ma'aunin aukuwarsa ba, Bahaushe ba zai xauke shi camfi ba (Bunza, 2006).

Camfin Bahaushe a mizanin masana suna ganin waxansu aqodoji ne da aka dasa a zukatan Hausawa. Kuma su Hausawa sun yarda da su a ransu cewa, idan aka aikata wani abu, za a sadu da wani abu. Haka kuma waxannan

camfe-camfe na Hausawa sun qunshi dokoki ne na hani da horo a kan aikata wani abu ko rashin aikata shi. Saboda haka, ana iya kallon camfi ta fuskar makaranta (ta gargajiya kafin zuwan addini) ga tarbiyyar yaran Hausawa. Ga kaxan daga cikin camfe-camfen da ke koyar da tarbiyya.

- i- Idan iyaye suka yi wa xansu baki, sai a gaggauta shafa masa baqin tukunya a baki, in ba haka ba, bakin zai kama shi ya lalace.
- ii- Idan mace ba ta xa'a ga mijinta, ba za ta ji sauqin haihuwa ba.
- iii- Idan aka bugi mutum da tsintsiya ba ya samun mata.
- iv- Idan mutum na zama bisa kofar xaki, aljannu za su kama shi.
- v- Idan mutum na shara da dare zai tsiyace.
- vi- Wuce manya da takalmi kamar taka su ne.
- vii- Idan mace ta leqa katangar maqwabtansu za ta zama varauniya.

Lura da waxannan misalai, ana iya cewa Hausawa suna amfani da camfi ne musamman domin wanzar da tarbiyya, saboda ana nuna ma yara illar yin wani abu da kuma sakamakonsa. Ta irin wannan ne za a ga yaran Hausawa suna yin shakkar aikata wasu abubuwa, saboda wannan dalilin sai a ga sun mayar da abin kamar a addinace ma haka yake.

3.3.1.1.2 Dokoki da qa'idojin tada

Bayan bayyanar addinin Musulunci a qasar Hausa, Hausawa suna da al'adu da yawa da suka ci gaba da kulawa da su, da gudanar da su har bayan da suka karvi addini ba su rabu da su ba. Dalilan da ke haddasa wannan suna da yawa ainun. Daga cikin su akwai amfanin da al'adar ke kawowa, ko kuma tsananin gaskata ta da suka yi, bisa ga hujjojin da suka tabbatar na sha yanzu magani yanzu. Al'adar tada tana daga cikin rukunin waxannan al'adu na Bahaushe. Babu wata nahiya ko qasa ko wata gunduma, ko birni ko qauye, da za a samu Bahaushe ba da *tada* ba. Dangantakar tada da rayuwar Bahaushe irin ta jini da tsoka ce kai tsaye (Bunza, 2006).

Asalin tadar kan gida daga Maguzanci ya samo tushe. Tadar kan gida a al'ada shi ne, wani abu da wani gida suka xauka a matsayin dokokinsu, madogararsu, ko majivantarsu, ga kare rayuwarsu, da xaukakarsu, ko martabar gidansu, Bunza (2006).

Tada ko kan gida ba camfi ba ne, domin ga gida xaya kawai ya taqaita. Haka kuma, tadar kan gida ba addinin Bahaushe ba ne, domin kowane Bahaushe da irin tadar kan gidansu. Haka kuma, kan gida ba tsafi ba ne, domin ba a sarrafa shi a yi wani magani, ko wani abin ban mamaki, ko asiri. Don haka, tadar kan gida wata al'ada ce ta musamman da ta shafi xaixaikun Hausawa, duk da yake ana samun kan gidan wasu wato dokokinsu su yi

daidai da na wasu, amma wannan ba ya nuna cewa zuri'a xaya suke. Babu wani Bamaguje a qasar Hausa face yana bugun gaba da kan gidansu.

Bisa qa'ida, mai gida zai tara iyalan gidansa yara da manya, mata da maza, xiya da jikokinsa, a tsakiyar gidansa a yi da'ira, ana tsaye. Bayan xan kawaici na xan lokaci sai maigida ya gabatar da kan gida ga iyalinsa kamar haka.

Dabba kaza, ko qwaro kaza, ko tsuntsu kaza ko abu kaza shi ne kan gidan wannan gida. Kada xayanku ya kuskura ya cutar da shi, ko ya ga ana cutar da shi, ya qyale face ya yi fansa. Wanda duk ya kuskura ya karya wannan batu ya kuka da kansa (za a ajiye wata qanqara babba ko dutse qato a tsakiyar da'ira a ce, wannan abin ya zama shaida ga abin da aka yi).

(Bunza, 2006)

Tada ce kawai da ta samu tushe daga abin da gidan ke girmamawa, ko don tausayin sa ko yabawa da qwazonsa, ko don rashin gatarsa, ko don burgewarsa da dai makamantansu. Duk da haka, tasirin tadar kan gida ga Bahausha ba qaramin gurbi gare ta ba a rayuwarsa.

3.3.1.2 Hanyoyin tarbiyya na jama'a

Hanyoyin tarbiyya na jama'a su ne hanyoyin da jama'a gaba xaya ke bi wajen bayar da tarbiyya a cikin al'ummar Hausawa. Masu bayar da tarbiyya qarqashin wannan kaso sun haxa da iyaye da maqwabta da abokai da shugabanni da kuma jama'ar gari. Ga qarɓin bayani a kan kowannensu a qasa.

3.3.1.2.1 Iyaye

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:208) an bayyana cewa: "Iyaye jam'i ne na uwa da uba." A gargajiyan iyaye su ne makaranta ta farko ta tarbiyyar 'ya'yansu. Hausawa mutane ne masu ladabi da biyayya ga na gaba. Suna yi wa 'ya'yansu tarbiyya a gargajiyan ta yadda yaran su ma za su tashi suna girmama mutane, ba iyayensu kaxai ba, har da sauran dangi da maqwabta. Bahaushe ba ya wulaqanta iyayensa. Watakila xaukar nauyi da biya musu buqatun rayuwa har bayan sun yi aure shi ya sa 'ya'yan suke tausayawa, suna yi wa iyayen duk abin da ya kamata su yi waxanda al'ada ta tanada a matsayinsu na iyaye. Idan yara suka xan xaga suka fara wayo, iyaye kan tura su makarantar allo inda za su fara koyon baqaze da karatun alqur'ani.

Idan kuma mace ce ana koya mata tarbiyyar taimakon uwarta idan tana aiki kamar daka da shara da xaukar ruwa da itace da xinki da sauran aikace-aikacen da za su taimaka mata ta dogara da kanta (Inuwa, 2000). Haka ma namiji, akan koya masa aikace-aikace kamar na aikin noma, irin sa taki, shuka da girbi da saran itace. A lokacin da uba ya fara rauni wajen noma 'ya'ya manya su ke da alhakin xauke masa ci da sha. A al'adance komai tsufan dattijo, da zaran ya yi magana ta zauna. Ba mai musawa ko sauwa masa magana. Hausawa suna son taimakon junansu kuma suna da xiyauci da riqon

amana, musamman dangane da wani abu da aka ba su, su kula da shi kamar gona, ko amfanin gona ko riqon ‘ya’yan dangi da suka mutu ko dukiya da dai sauransu. Bugu da qari, ita kuwa yarinya mace bayan an tarbiyyantar da ita da kyawawan halaye, ana nuna mata yadda za ta kare mutuncin kanta kuma ta zama mai kunya da qyamar hulxa da namiji da yadda za ta yi biyayyar aure.

3.3.1.2.2 Maqwabta

A *Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero* na Sa’id da wasu (editoci) (2006:327) an bayyana ma’anar ‘maqwabta’ da cewa: “Kusantar da mutum yake yi da wani ta gida ko wurin zama.” A al’adar Hausawa, maqwabta ma suna da wani haqqi na tarbiyyar yara. A tsarin zaman gargajiya na Bahausha, maqwabci tamkar uba yake. Yana iya yin horo da hani ga yaransa da na maqwabta, ya nuna musu hanyar kirki kuma ya riqa kula da cewa suna bin wannan hanyar, idan ya ga sun kauce zai yi faxa kamar yadda kowaxanne iyaye za su yi, to haka ne ake haxa kai a zaman tare har a samu al’umma mai kyau da nagarta.

Maqwabci yana da haqqin ya ga cewa yaran rukuninsu sun tashi da tarbiyya mai kyau. Idan yara sun je gidansa wasa tare da ‘ya’yansa, duk abin da ya ga sun aikata wanda ba mai kyau ba ne, sai ya haxa su baki xaya ya yi musu faxa, ya ja musu kunne cewa su daina aikata irin wannan abu. Ta haka ne yaran unguwar za su yi wa kowanne babba wanda ya girme su, ladabi da

biyayya tamkar yadda za su yi wa iyayensu. Rashin kula da tarbiyyar maqwabta shi ke haifar da rashin ladabi da biyayya a cikin zaman unguwa.

3.3.1.2.3 Jama'ar gari

Jama'ar gari sun qunshi dukkan al'ummai mazauna qasa ko gari ko unguwa. A gargajiyance jama'ar gari suna da tasu rawa da suke takawa wajen tarbiyyantar da yaran gari ko unguwa. Idan aka aiki yaro ya amso tukuici akan ba shi kashi. Sannan idan yaro ya ga magabatansa da kaya yakan amsa ya kai su duk inda za su je. Sannan dattijo na da ikon hukunta yaro gwargwadon laifin da ya aikata. Dattijan unguwa suna da ikon su hana yaro yawo da yaran da ba su da kirki. Bugu da qari yaro bai yi wa yayyensa rashin kunya balle ma ya yi wa wani warin mahaifansa.

Duk lokacin da jama'a suka ga baquwar fuska cikin unguwarsu za su sa ido su gani wace irin rawa suke takawa ko da mi suka zo. Idan suka fahimci cewa, sun zo da baquwar aqida wadda ba ta da kyau za su yi musu gargaxi ta hanyar tsawa da buxe musu ido don gobe kar su koma. Za su faxe musu illar wannan abu ga rayuwarsu. Idan yaran na qwarai ne masu xaukar horo za su daina. Don haka jama'a suna taimakawa wajen tarbiyyar da 'ya'yan al'umma baki xaya.

3.3.1.2.4 Shugabanni

Shugabanni su ke da haqqin kula da dokokin da hukuma ta shata. Ita kuwa hukuma a gargajiyan, ana nufin tsarin mulki tun daga unguwa, inda ake da mai'unguwa a matsayin shugaban unguwa zuwa dagaci, wato mai kulawa da gundumar mulkin da take xauke da masu unguwanni uku ko fiye har zuwa ga hakimi, wanda yake wakiltar sarki ga gundumomin dagatai. A gargajiyan Bahaushe na tsoron shugaba (Mai'unguwa da Hakimi da kuma Sarki), domin wurinsa ake yanke wa kowa hukunci kai tsaye. Ba a nuna bambanci a hukuncin xan maigari da attajiri da kuma talaka. Ayyukan da shugaba (mai'unguwa da hakimi da kuma sarki) yake yi wa jama'arsa suna da yawa. A cikin majalisarsa idan ya zauna, shi ke yanke hukunci kan wasu matsaloli da aka kawo qara wurinsa. Misali, kamar rigingimun gona, da na gidaje ko faxace-faxace ko rabon gado, ko wata harka ta ciniki. Haka kuma shugaba (mai'unguwa da hakimi da kuma sarki) yana da haqqi wajen ilimantar da mabiyansa kan abubuwan da za su yi a qasashensu da unguwanninsu da ma gidajensu. Alal misali, kamar zancen biyan haraji da jangali da buxe wasu sababbin ayyuka, irin tsagar titi ko kuma yin lamba don kare lafiyar jama'a ko kuma gudanar da aikin qidayar jama'a da abin da ya shafi rabon taki da dai sauransu.

3.3.1.2.5 Abokai

Kalmar abokai jam'i ce ta kalmar aboki ko abokiya, mai nufin haxuwa da mutumin da tsarin rayuwarku ta zo xaya, kuma kuka amincewa juna ta fuskar gudanar da ayyuka tare da ba juna shawara. Ta sanadiyar amince wa juna, shi yake sa wa a ci abinci tare, sannan a yi wasa tare. A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:1) an bayar da ma'anar 'aboki' da cewa:

Aboki (namiji, tilo) abokiya (mace, tilo) abokai (jam'i) na nufin mutumin da jininku ya haxu da shi kuke hulxar rayuwa tare.

Sanin irin tasirin aboki da muhimmancinsa wajen koyar da tarbiyya shi ya sa Hausawa kan ce: "Zama da maxaukin kanwa shi ke kawo farin kai". Kuma shi ya sa iyaye ke matuqar sa ido wajen kulawa da irin yaran da 'ya'yansu ke son qulla abota da su. Saboda sun san cewa, abokai suna taka muhimmiyar rawa wajen gyarawa ko gurvata tarbiyyar abokinsu. Wannan ne ma ya sa iyaye suke son ganin 'ya'yayensu suna abota da yaran qwarai. Hakan shi zai sa yaran nasu su taso cikin tarbiyya ta gari. Sau da dama yara kan qara azama ta fannin karatunsu ganin yadda abokansu suke shan yabo yayin da suka yi abin bajinta. Wasu lokuta kuma kallon idon abokai zai hana yaro aikata wani abin da ba daidai ba. Wannan na faruwa ko dai saboda kwavar su da abokan ke yi, ko kuma tsoron kada abokan su kai qararsu wajen

iyaye. Sau da dama iyaye suna amfani da abokai wajen buga misali yayin da suke wa ‘ya’yansu faxa game da wani laifi da suka aiwatar. Sukan yi tir da halin yaro ta hanyar nuna masa abokinsa ya fi hazaqa da tarbiyya. Wannan kan zaburar da yaro tare da yin huvvasa don ganin shi ma ya zama abin yabo.

3.3.2 Hanyoyin tarbiyyar Bahaushe cikin adabi

A Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero na Sa’id da wasu (editoci) (2006:2) an bayyana cewa:

Adabi shi ne finni ilmi wanda ya qunshi labarai da waqoqin baka da rubutattu wasannin kwaikwayo da al’adu da abubuwan fasaha da na hikima.

Wannan ma’ana ce ta qamusu. Ma’anar da aka fi ba muhimmanci ita ce wadda masana da manazarta suka yi tarayya a kanta saboda amincewa da ita. Ga abin da wannan ma’anar take cewa:

Adabi shi ne madubi na rayuwar kowace al’umma.

Hausawa sun riqi adabinsu da muhimmanci. Shi ya sanya ake iya amfani da adabinsu domin a iya qyallaro yadda suke ba tarbiyya muhimmanci. Wannan sashe ya yi nazarin adabin Hausawa na gargajiya domin gano yadda suke koyar da tarbiyya a cikinsu. Daga cikin vangarorin adabin gargajiya na Hausawa da aka yi nazari sun haxa da tatsuniya da waqoqin baka. Ga qarin bayani a kansu a qasa.

3.3.2.1 Tatsuniya

A al'adance Hausawa suna da labaransu na tatsuniyoyi waxanda su ne suka qirqiro su da kansu don nishaxantarwa da ilmantarwa, musamman ga yara, tun da daxewa, ba sai da suka cuxanya da wata al'umma ta koya musu ba. Usman (2013), ya fayyace muna zare da abawa a kan matsayin tatsuniya a wajen daidaita tarbiyyar 'ya'yan Hausawa. Saboda haka, babu buqatar zurfafa bayani a kanta. An kawo tatsuniya a matsayin hanyar farko da Bahaushe ke bi wajen tarbiyyantar da 'ya'yansa. Ga misali daga tatsuniyar Kare da Kura da Damo:

Gatanan, gatananku.

Wata rana kare da kura da damo suka haxa abota. Sai rannan kawai kare ya qulla wa damo sharri ga kura, suka haxe masa kai.

Damo ya rasa kansu, sai kawai ya yi haquri ya qyale su.

Da kare ya ga damo bai kula da su ba, sai ya shawarci kura suka je suka iske damo cikin raminsa suka sa haki suka toshe bakin ramen ta yadda ba zai iya fitowa ba.

Allah da ikonsa, suna wucewa sai ruwan sama ya varke har ramin damo ya cika da ruwa sai hakin ya bi ruwa sai damo ya samu ya fito.

Shi kuwa kare rannan sai wata matsala ta shiga tsakaninsa da kura har ta hasala ta cinye shi.

Lokacin da take cikin cin naman kare sai wani qashi ya tokare mata a maqogaro har ta faxi ta mutu.

Sai ga damo, ya iske gawar kura da sauran naman kare, ya ce: "Mahaqurci mawadaci", ya tafiyarsa.

Qurungus.

3.3.2.2 Waqoqin baka

Waqoqin baka na makaxa suna ba da gudummuwa wajen taimakawa ga tarbiyyantar da al'umma ta yadda mutum zai kasance mai horon kansa ga biyar dokokin Ubangiji. Irin wannan tarbiyyar da ake samu a cikin waqoqin baka na taimaka wa mutum ya tsarkake zuciyarsa. Wasu waqoqin sukan kwaxaitar da aikata kyawawan halaye da xabi'u nigari, sannan kuma da guje wa aikata wasu munanan halaye.

Gumel (1992) ya bayyana cewa haquri na daga cikin rassan halayen kirki da ake buqatar kowane mutum ya mallaka don samar da al'umma ta gari mai tarbiyya. A cikin waqar Haquri ta Xanmaraya Jos, ya yi kira da a yi koyi da wannan muhimmiyar siffa don samun zaman lafiya da kwanciyar hankali. Ga abin da yake cewa:

Haquri ba ya vaci,
Haquri halin Manzon Allah
Ko mutum ya zage ka,
Ko mutum ya doke ka,
In kai haquri ka ga sakayya
Tun da Allah ne yai yi ka,
Kuma Allah ne yai yi shi

Haka kuma, a wasu xiyar waqa na Garba Super, ya yi qarin kira ga jama'a da su kula da yin ladabi da biyayya inda yake cewa:

A birni ka san mutuncin wani,
A birni ka san mutuncin kanka,

A qauye ka san mutuncin wani,
A qauye ka san mutuncin kanka,
A birni ka san mutuncin baba,
A birnin ka san mutuncin Gwaggo

3.3.3 Hanyoyin tarbiyya na zamani

Bayan hanyoyin tarbiyya na gargajiya da Bahausha ke amfani da su wajen tarbiyantarwa, akwai kuma hanyoyin zamani. Waxannan hanyoyi na zamani sun samu ne bayan Bahausha ya fara cuxanya da baqin al'ummu, musamman Larabawa da Turawa. Sannan hanyoyin suna qara bunqasa tare da bunqasar ilimi da wayewa da ci gaban da zamani ya kawo, kamar samuwar na'urorin sadarwa. Hanyoyin tarbiyyar Bahausha na zamani sun haxa da, makaranta da kuma kafafen yaxa labarai. Ga qarin haske a kansu:

3.3.3.1 Makaranta

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:322) an bayyana cewa: "Makaranta wuri ne da ake koyon ilmi." Shi kuwa ilmi, shi ne Hausawa ke yi wa kirara da cewa: "Ilimi mai gyaran zamani, gishiri in babu kai ba miya." Muhimmancin ilimi ga rayuwar xan Adam ya fi gaban misali. Akwai kyakkyawar dangantaka tsakanin malami da xalibi wajen samar da ilimi mai amfani da kuma tarbiyya ta gari.

Ilimi abu ne mai girma da daraja ga rayuwar al'umma saboda haka ne duk al'ummar da ta kasance mai ilimi, take zama abin alfahari a idon duniya.

Ilimi shi ne yakan bai wa mutum girma da daraja da xaukaka a ko'ina. Haka kuma, shi ilimi mabuxi ne na rayuwar duniya da lahira. Kasancewar kyakkyawar tarbiyya ita ce take haifar da nagarttaccen ilimi, malamai kamar iyaye suke ga xalibai. Malamai su ne tushen kyakkyawar tarbiyyar xalibai. Suna umurtar xalibai yara da manya sanin hanyoyin rayuwa ta gari da gargaxi game da biyayya ga mahaifa da koyar da ilimi da kwar da duhun jahilci. Su kuma xalibai suna yi wa malamansu ladabi da biyayya da xa'a tare da bin magana da umarninsu da yin himma da mai da hankali da abin da aka gaya musu. Baya ga haka. Haqqin malamai ne su kula da koya tarbiyya baki xaya ba tsagwaron darasi kawai ba. Domin sai an sami kyakkyawan yanayi yara kan natsu har su fahimci darasi (Maikadara, 2012).

A taqaiɓe gudummuwar makarantu wajen koyar da tarbiyya sun haxa da:

- i- Koyar da ilimi da kwar da jahilci.
- ii- Koyar da ladabi da biyayya da xa'a da halaye masu kyau.
- iii- Gargaxi da biyayya ga mahaifa, da girmama na gaba, da son juna.
- iv- Ishara da dinga aikata ayyuka na gari da barin waxanda ba su da kyau.

3.3.3.2 Kafafen yaxa labarai

Kafafen yaxa labarai suna taka muhimmiyar rawa wurin gyaran tarbiyya. Akwai shirye-shirye daban-daban da ake yi a kafafen yaxa labarai waxanda suka shafi tarbiyya. A gidajen radiyo da na talabijin ana sanya tafsirin Alqur’ani da wa’azuzzuka da tafsirai waxanda malami daban-daban suka gabatar. Sannan ana gabatar da shirye-shirye daban-daban waxanda suka shafi ilmantarwa da wayar da kai tare da ba da shawarwari kan abubuwan da suka dace a rayuwa (domin a riqa aiwatar da su), da kuma waxanda ba su dace ba (domin a guje su). Wasu kafafen yaxa labaran sukan ware wani lokaci domin shirya wasannin kwaikwayo waxanda suke xauke da darussan gyaran tarbiya. Misali gidan radiyon qasar (Germany) Jamus na *Dutch Welle* (Docibelle), suna da shirin wasan kwaikwayo mai suna *Tava ka Lashe*. Shirin yana da qayatarwa, saboda a cikin tsarin wasan kwaikwayo aka shirya shi, sannan yana xauke da darrusan rayuwa daban-daban waxanda kuma suke gyaran tarbiyya.

Bugu da qari, akwai kafafen yaxa labarai waxanda aka gina ba don komai ba, sai saboda wa’azantar da al’umma. Ma’ana, ba su gudanar da wani shiri face wanda ya shafi koyar da addini. Misalin irin waxannan kafafen yaxa labarai sun hada da gidan talabijin na Sunna mai suna *Sunna TV*.

3.3.3.3 Kafafen sada zumunci

Mukoshy (2015:102) ya bayyana kafafen sada zumunta kamar haka:

Kafafen sada zumunta shafuka ne na intanet da kuma tsarin na'urori waxanda suke ba masu amfani da su damar sadar da bayanai tsakaninsu ta hanyar hira da tattunawa da muhawara ko musayar ra'ayi a kowane lokaci kuma daga ko'ina a bisa faxin duniya. Irin waxannan shafuka, galibi suna ba da damar sadarwa da aiwatar da hulxa ko mu'amala ta musamman tsakanin masu amfani da intanet.

Mukoshy (2015:103) ya aminta da ra'ayin da Becker da wasu (2010) suka bayar game da damar da irin waxannan kafafe ke bayarwa inda ya ce, “*Shafukan Sadarwa na Walwala* suna ba da damar: Sadarwa da aiwatar da hulxa ta musamman tsakanin ‘yan uwa da abokan arziki tare da samar da tallafi ko taimako tsakanin junansu. Ana qulla dangantaka da dauri ta katse tsakanin tsofaffin aminai da kuma qulla sabuwar abokantaka.”

Daga wannan bayani, muna iya cewa, kafafen sada zumunci na xaya daga cikin hanyoyin da ake iya amfani da su wajen koyar da tarbiyya a wannan zamani. Kafafen sada zumunci a yanzu suna da yawa, sannan ana samun qarin sababbi a-kai-a-kai. Irin waxannan kafafe sun haxa da:

- i- *Facebook* - Fesbuk
- ii- *Twitter* - Tuwita
- iii- *2go* - Tugo

- iv- *Whatsapp* - Waz'af
- v- *LinkedIn* - Linki'in
- vi- *Skype* - Sikayifi, da wasu da dama

Irin waxannan kafafe na sada zumunci, duk da yake sukan yi illa, amma suna taka rawa sosai wajen koyar da tarbiyya. Bayan zumunci da ake sadarwa a kansu, ana sadar da bayanai kan lamurra daban-daban masu yawan gaske a kan waxannan kafafe. Malamai da xalibai da manazarta da dama sun yi rubuce-rubuce masu faxakarwa da ilmantarwa da tarbiyantarwa da kuma wayar da kai a kan waxannan kafafe wanxanda ke zagayawa tsakanin masu amfani da irin waxannan kafafe na sada zumunci.

Hausawa kan ce: “Kowane allazi da nasa amanu.” Kamar yadda aka bayyana a sama, cewa ana samun wasu abubuwa maras kyau a irin waxannan kafafe, bincike ya nuna cewa abubuwan ilmantarwa sun fi yawa sosai fiye da abubuwa maras kyau da ke cikinsu. Binciken ya qara tabbatar da cewa, sau da yawa akan samun wasu hukunce-hukuncen addini a sauqaqe a irin waxannan kafafe. Wannan dai yana nuni da cewa, idan aka yi amfani da waxannan kafafe yadda ya dace, lallai suna taimakawa sosai wajen koyar da tarbiyya.

3.4 Muhimmancin Tarbiyya

Haqiqa tarbiyya tana da muhimmanci ga al'umma. Masana da dama sun kawo misalai na yadda tarbiyya ke kasancewa wata hanya ta gyara

rayuwar al'umma tare da kawo musu ci gaba mai xorewa. Muhimmancin tarbiyya sun haxa da abubuwa kamar haka:

1. Tarbiyya na taimakawa wajen samar da 'ya'ya nagari waxanda za su kasance alheri ga al'umma ba annoba ko fitina ba.
2. Kasancewar tarbiyya a tsakanin al'umma na kwar da yawan faxace-faxace da kuma ayyukan fasadi.
3. Tarbiyya na samar da zaman lafiya da kwanciyar hankali a cikin al'umma.
4. Tarbiyya na taimakawa wajen tabbatar da ci gaba da bunqasar tattalin arziki. Dalili kuwa shi ne, 'yan kasuwa na nesa da na kusa za su riqa sa hannayen jari ga cinikayyar al'umma idan ta kasance akwai zaman lafiya da kwanciyar hankali.
5. Tarbiyya na rage zaman banza da rashin aikin yi. Dalili kuwa shi ne, matasan al'ummar da ke da tarbiyya za su kasance masu himmar neman na kansu da rashin sanya ido kan abin wani.
6. Tarbiyya tana samar da kwarjini. Sanannen abu ne cewa, ana girmama duk wani ko wata mai halin kamun kai da cikas tarbiyya. Haka ma idan al'umma ta kasance mai tarbiyya, to lallai sauran al'ummomi za su riqa darajanta ta tare da girmama ta.

7. Tarbiyya tana qarfafa amintaka tsakanin makusanta juna, misali; abokai ko ma'aurata ko iyaye da 'ya'yansu ko 'yan uwa ko maqwabta da makamantansu. A irin wannan yanayi, kasancewar mutum mai tarbiyya zai sanya ba za a zarge shi bisa komai ba.
8. Tarbiyya na hana qarya, da qazafi da cin amana da munafunci da yaudara da damfara da sauran halaye masu muni makamantan waxannan. Hakan na sa al'umma ta kasance ta gari.

3.5 Ma'anar Karin Magana

Masana irin su Zarruk da Alhassan (1982) da Xangambo (1984) da Koko (2011) da Yakubu (2003) da Xanyaya (2007) da wasu da dama sun tofa albarkacin bakinsu game da ma'anar karin magana ta hanyoyi daban-daban. Duk da kasancewar kowanensu ya taka tasa rawa, amma idan aka duba sosai za a ga cewa ma'anonin da suka bayar suna da kama. Domin akwai wasu kalmomi da ke fitowa cikin kowace ma'anar kamar su *tsari* da *gajarta* da *azanci* da *hikima* da kuma *dunqulewa*. Waxannan su ne muhimman kalmomin a cikin ma'anonin karin magana, kamar yadda Koko (2011) da Malumfashi da Nahuce (2014) suka bayyana.

Bugu da qari, Kirk-Green (1966) da Skinner (1980) suna da ra'ayi xaya kan ma'anar karin magana. Sun bayyana cewa:

Karin magana, maganganun hikima da fasaha, wadda ta cikin waxannan zantukan ake fahimtar halaye da xabi'un wannan al'umma.

Wannan ma'ana ta dace da ra'ayin Malumfashi da Nahuce (2014) inda suka bayyana cewa:

Karin magana na nuni ga al'ada da salon rayuwar al'ummar da ke amfani da waxannan karin magana.

Yunusa, (1977:3) cewa ya yi: "Karin magana, zance ne dogo a dunqule wuri xaya, wato taqaitacce, takan yi wa mutane habaici da gargadi da kashedi da kirari wato zugi."

Zarruk da Alhassan, (1982) sun yi bayanin karin magana a matsayin:

Wata 'yar guntuwar jimla ta hikima da zalaqa mai sauqin fahimta, mai sanyawa a yi dogon tunani da bayyana irin abin da ya dami mutum, ko ma wadda take qunshe da ma'ana mai xumbin yawa idan za a tsaya a yi bayani dalla-dalla.

Xangambo, (1984:38) ya bayyana ma'ana karin magana da cewa:

Dabara ce ta dunqule ma'ana mai yawa a cikin zance ko 'yan kalmomi kaxan cikin hikima.

Gray, (1987) ya fassara karin magana da cewa:

Gajeren zance ne wanda ke cike da gaskiya da qayatarwa.

Koko, (2011) ta bayyana ma'anar karin magana da cewa:

Wata 'yar gajeruwar magana ce mai qunshe da ma'ana musamman in an daddale ta.

Bada, (1989:46) ya bayyana ma'anar karin magana da cewa:

Karin magana shi ne amfani da kalmomi domin bayyana wani aiki da ma'anarsa ta sha bamban da kalmomin.

Bada, (1995), a nasa ra'ayin ya kira karin magana da sunan:

Voyayyen zance mai xauke da bayanai amma an voye shi cikin hikima.

A fahimtar Xanyaya (2007) kuwa, ana bayyana ma'anar karin magana da cewa:

Karin magana zance ne gajere, mai faxakarwa kan zaman duniya.

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:235) an bayyana ma'anar karin magana da cewa:

Karin magana, magana ce ta musamaman wadda sai an yi tsokaci ake ganewa.

Bayan nazarin waxannan ra'ayoyi na masana, wannan bincike yana da ra'ayin cewa:

Karin magana wani babban rukuni ne na adabin baka, wanda galibi ake shiryawa da ka, a adana shi da ka, a kuma aiwatar da shi da ka, kuma irin gudunmuwar da take bayarwa a cikin harshe ba qarama ba ce, musamman ta la'akari da armashinta da watsuwarta.

3.6 Nau'o'in Karin Maganar Hausa

Masana da dama sun karkasa karin magana ta la'akari da yanayin da suka fuskance ta. Alal misali, yayin rarraba karin magana, Xangambo (1984) ya yi la'akari ne da qirar karin magana. Shi kuwa Yahaya (1988) ya yi la'akari da darussan da ke cikin karin magana wajen rarraba su daki-daki. Rabon ya haxa da hali da ilimi ko sani da alheri da zumunci da makamantansu. Wasu masana kuwa suna lura ne da dalili ko yanayin da ke qunshe cikin karin magana domin rarraba su. Bugu da qari, Yunusa (1977) da Hassan (2009) da Malumfashi da Nahuce (2014) sun bayyana cewa an iya rarraba karin magana ne bisa tsarin 'ABCD' wato tsarin masu farawa da A zuwa Z (A-Z). A taqaice za a iya cewa nau'o'in karin magana suna da yawa, amma wannan aiki zai dubi karin magana bisa wannan tsari da ke qasa:

1. Karin magana mai qwar xaya	5. Karin magana mai 'inji'
2. Karin magana mai qwar biyu	6. Karin magana mai 'an ce'
3. Karin magana mai labari	7. Karin magana mai 'daga'

4. Karin magana mai ‘sai’ sauransu.

8. Karin magana mai ‘dole’ da

Bayan waxannan rabe-rabe na karin magana, wannan bincike ya kalli karin maganar Hausa da yadda suke da muhimmanci wajen koyar da tarbiyya, sai ya rarraba su zuwa gida biyu; wato, karin magana kafin zuwan addinin Musulunci da kuma karin magana bayan zuwan addinin Musulunci.

3.6.1 Karin magana kafin zuwan Musulunci

Kafin zuwan addinin Musulunci a qasar Hausa, alummar Hausawa cikin duhun kai take. Ba su da ilimin addini kuma ba tsarin rayuwa ba a tunanin abin da za a faza mai kyau ko maras kyau. A cikin wannan hali na rayuwa babu abin yi sai Maguzanci, watau bori, tsafi da camfe-camfe. Bauta wa iskoki da dodanni da suke yi a wannan lokaci ya sa ake samun kalmomin da ke nuna maguzanci a cikin karin magananunsu (Koko, 2011). Misalan irin karin maganganun da ake samu kafin zuwan Musulunci sun haxa da:

- i- Qarya ta qare, bori ya kashe boka.
- ii- Ranar tsafi bunsuru ke kuxi.
- iii- Ba a bori da sanyin guiwa.
- iv- Bori xaya suke yi wa tsafi.
- v- Agwagwa ba ruwanki da tsafi.

Bugu da qari, waxannan misalai ba suna nuni ne da cewa Hausawa ba su da tsarin tarbiyya kafin zuwan addinin Musulunci ba. A'a, al'ummar Hausawa a da suna amfani da azuzuwansu na adabin baka (kamar tatsuniya da salon magana da kuma karin magana) domin tarbiyyantarwa.

3.6.2 Karin magana bayan zuwan Musulunci

Zuwan addinin Musulunci qasar Hausa ya yi tasiri a aikin adabin Hausa. Lokacin da addinin Musulunci ya shigo sai Hausawa suka sami ilimin karatu da rubutu; wanda ya qara wa harshen Hausa inganci da tsarin rayuwa. Ta sanadiyar shigowar ilimi cikin Hausawa sai suka sami damar gina wasu daga cikin adabinsu, wato suka saka adabin cikin rubutu. Don haka aka sami wasu karin maganganun masu varvishin harshen Larabci da bayanan adinin Musulunci a cikinsu, (Koko, 2011). Ga misalin wasu daga cikin karin maganar Hausa bayan zuwan addinin Musulunci:

- i- Bixar rangwame ga Allah, tuba.
- ii- Kowa ya yi sallah da karatun bakinsa.
- iii- Salati naka lada tawa.
- iv- Ta malam ba ta wuce 'amin'.
- v- Kowane 'allazi' da nashi 'amanu'.

Waxannan karin magana da aka kawo a sama duk suna xauke da kalmomi da ke nuna tasirin addinin Musulunci a cikinsu. Wannan ya nuna irin

muhimmancin da Hausawa suke ba al'amurran addini musamman ganin cewa har addinin ya yi tasiri wanda ake gani a fili cikin karin maganarsu.

3.7 Muhimmancin Karin Magana Ga Bahausha

Karin magana tana da muhimmanci da amfani ga kowane harshe na duniya saboda tana taimakawa jama'ar da ke yin ta su gane harshensu, da wanda ke magana da harshen, da mai koyon harshen a lokacin da yake mu'amala ko magana da ta shafi jama'a.

1. Karin magana balaliya ce ta gyaran halayen jama'a, tana kuma iya kasancewa bulala ta horon al'umma misali.
 - i- Mai son gobe shi ka gyaran yau.
 - ii- In hauka gaskiya ce, a faxa rijiya.
 - iii- Allah fid da A'i ga rogo.
 - iv- Xan qwarai madubin dangi.
2. Karin magana tana taimakawa wajen gejarce zance, wato mutum ya fayyace abin da cikin aikinsa wato damuwarsu cikin xan qanqanen lokaci ba tare da varnar kalmomi da yawa ba misali:
 - i- Allura ta tono garma.
 - ii- Amfanin sani, ragowa.
 - iii- Araha ba ta ado.
 - iv- Arziki makaho ne.
 - v- Aure yaqin mata.

3. Karin magana tana jawo wa harshe kwarjina daga maqwabtansa da masu kallonsa na kusa da na nesa da sauran masu amfani da shi. Abin lura shi ne, amfani da karin magana cikin zance na sa a xauki mutum mai hikima da iya sarrafa harshe. Al'umma su riqa yi masa xaukar wanda ya naqalci harshensa, har ya zama abin sha'awa. Alal misali, mawaqan Hausa irin su Sani Sabulu da Aqilu Aliyu sukan yi amfani da karin magana a waqoqinsu domin nuna gwaninta a harshe. Ga misali:

Sani Sabulu: Gaugawa ba ta kunu.
 Dole a daure ya nuna.
 Yaro ko na goye ya san Kura.

Aqilu Aliyu: Gudajin goro ya xara farsa.
 Tsuntsu kamata ya yi kuka irin na gidansu.

4. Karin magana ginshiqi ne da ake iya tabbatar da kyawawan al'adu, da xabi'u da halayen mutane da yadda rayuwa ta kasance a wannan al'ummar da ke amfani da ita.

- i. Xan qwarai madubin dangi
- ii. Albasa ba ta yi halin ruwa ba.
- iii. Mai hankali ke gane xingishin kwaxo

5. Karin magana kuma tana taimaka wa masu harshe su yi sirri da junansu saboda kamar yadda aka ce tun farko, sai wanda ya iya ya kuma fahimci harshe ke gane manufar karin magana idan aka faxe ta. Wannan tana cikin hanyoyin da Bahausha ke amfani da su wajen sirranta zancensa. Saboda Hausar ` kowa na jin ta, amma ba kowa ke

iya fahimtar manufar karin magana ba sai Bahaushe. Don haka akwai ma'anoni na voye da karin magangannu suka qunsa waxanda sai an fassara wa mutum sannan ya fahimci zancen. Misali:

i- Mugun nufi, ba shi iya kashe xan Barewa.

ii- Na banu! Kuturu a cikin tsidau.

iii- Na raina wayon roma, tun da ba ta da jela.

iv- Naman kusa da wuta, ya fi saurin gasuwa.

v- Maroqi ba abokin tafiya ba ne.

6. Karin magana tana da muhimmanci wajen haxin kai da nuna son zumunci misali:

i- Bin na gaba, bin Allah

ii- Son uwa, son xanta

iii- Bin sawu shi ne zumunci

iv- Babban wa uba ne

v- Xan uwa rabin jiki.

7. Karin magana tana da muhimmanci ga mutane don wani lokaci takan yi nuni zuwa ga mutum ta hanyar ba da shawarwari a dinqule, wanda zai taimaka ma rayuwa wajen tafiyar da harkokinta na yau da kullum (Bunza, 2012). Misali:

i. Gyara kayanka bai zama sauke mu raba.

ii. Hannunka mai sanda.

- iii. Ko hannunka ya ruve ba ka yar da shi.
- 8. Karin magana yana da amfani da muhimmanci wajen wasa qwaqwalwa da kawo nishaxi. Karin magangannu suna da wuyar fahimta wajen bayyana ko fitowa da ma'ana sai an nemi qarin bayani kafin a san manufarsu wasu kuwa da an furta su sai a yi dariya saboda kalmomin da aka harhaxa a ciki. Misali:
 - i. Da hauka da hankali duk cikin qwaqwala suke, mazauninsu ya bambanta.
 - ii. Komai kyawon kabari ba a kwana a cikinsa.
 - iii. Ko kura ta yi sarauta, zaki ya fi qarfin haraji.

3.8 Naxewa

Wannan babi yana xauke bayani kan ma'anar tarbiyya da ire-iren tarbiyya da kuma hanyoyin bayar da tarbiyya na Bahausha na gargajiya da na zamani, sannan da bayani kan muhimmancin tarbiyya. Bayan haka, babin ya gabatar da bayanai kan ma'anar karin magana tare da yadda wasu masana suka rarraba karin maganar Hausa. Haka kuma, babin ya tavo bayani kan karin magana kafin zuwan Musulunci da kuma bayan zuwan addinin Musulunci. A qarshe aka yi bayani kan muhimmancin karin magana ga Hausawa.

BABI NA HUXU

4.0 TARBIYYAR YARA A KARIN MAGANA

4.1 Shimfixa

Wannan babin yana magana ne a kan irin tasirin karin magana wajen cusa tarbiyya ga zukatan yara qanana. A kan haka, babin ya kalli wasu muhimman ginshiqai da Bahaushe ke jingina karin magana a kan su domin isar da saqon tarbiyya ga yara. Waxannan ginshiqai sun haxa da, haquri da gaskiya da hali da amana da tunani da tsoratarwa da wajo da kuma jaruntaka.

4.2 Tarbiyyar Yara A Karin Maganar Hausa

Sanin kowa ne da an haifi mutum zai fara girma har a kira shi yaro. Wato ya shiga yarintaka kenan. Yarintaka lokaci ne mai wuya da haxari a halin rayuwa. Wannan shi ya sa Bahaushe ya gina karin maganganu masu gargaxi da nasihohi da faxakarwa don kyautata tarbiyyar yara tare da nuna wa yara matsayinsu a cikin al'umma. Sannan ana nuna musu irin kaifin hankalinsu da abin da qarfin jikinsu ke iya yi, da abin da ya fi qarfinsu da kuma irin yanayin rayuwa lokacin yarintaka (Koko, 2011).

An gina wannan sashe bisa wasu ginshiqai domin su dace da koyar da tarbiyyar yara cikin karin maganar Hausa. Ginshiqan da aka yi nazari kan su sun haxa da: Haquri da gaskiya da kunya da addini da hali da alheri da amana da ladabi da biyayya da tsoratarwa da yarinta da tunani da cin abinci da

hankali da kuma wayo. Ga qarin bayani a kan kowane daga cikinsu tare da misalan wasu karin maganar da suka qunsa.

4.2.1 Haquri

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:190) an bayyana cewa:

Haquri na nufin juriya ga wani abu na vacin rai ko masifa.

Daga wannan ma'anar ana iya cewa, haquri wani hali ne na juriya ga wata wahala ko vacin rai. A duk lokacin da aka kafa harsashen tarbiyya, dole ne a sa haquri gaba. Saboda haka, koyar da yaro haquri, shi zai sa ya iya dangana, ya koyi danne zuciyarsa da fin qarfinta daga aikata varna ko rashin kunya. Shi ya sa, yake da kyau ga mai bayar da tarbiyya ya kasance mai haquri, saboda irin xawainiyar da ke cikin koyar da yara tarbiyya. Sai dai idan aka sa haquri, za a daxe ana amfana da tarbiyyar da aka yi. Bugu da qari. Haquri shi ne matakin samun zaman lafiya tsakanin yaro da babba da kuma al'umma baki xaya. Hausawa na amfani da karin magana a matsayin xaya daga cikin hanyoyin da ake amfani da su wajen cusa tarbiyya a al'umma, domin tabbatar da haquri a zukatan jama'a don kyautata yanayin tarbiyyarsu. Ga kaxan daga ire-iren karin maganar da Hausawa ke amfani da su masu qunshe da saqon 'haquri' a cikinsu:

1. Mahaqurci mawadaci.
2. Haquri shi ne ribar rayuwa.
3. Haquri maganin zaman duniya.
4. Wanda ya yi haquri da kunun maraice, ya kai ga tuwon dare.
5. Mai haquri yakan dafa dutse har ya sha romonsa.

4.2.2 Gaskiya

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci)
(2006:161) an bayyana cewa:

Gaskiya ita ce nuna ko faxar ko aikata abu a ainihin
yadda yake.

Daga wannan ma'anar ana iya lura da cewa duk inda za a gina tarbiyya, dole ne a gina ta bisa gaskiya domin gaskiya ke tabbata, qarya fure take ba ta 'ya'ya. Bugu da qari, gaskiya, ita ce faxar magana, ko aikata wani abu, ko tsare dukkan abin da yake daidai. Shi ya sa akan ce mutum mai gaskiya ne idan aka tarar da maganarsa da aikinsa sun yi daidai, kuma duk yadda aka tona ba za a sami savani ba. Idan yara suka tarbiyantu da gaskiya, ta ginu a zukatansu, to za a sami al'umma mai nagarta ke nan. Saboda haka, dole ne a aza harsashin tarbiyya bisa gaskiya, tun daga abincin da za a ciyar da yaro har zuwa abin da za a faza ya ji da kuma abin da za a aikata ya gani. Idan ko aka koya masa rashin gaskiya, tun daga nan an rusa harsashin tarbiyyarsa. Sannan

ana son yaro ya zama mai faxar gaskiya, ana iya samun nasarar haka ne ta hanyar kwavar yaro tare da nusar da shi game da faxin gaskiya yayin maganganunsa. Bahaushe, musamman a da, kafin cuxanya da wasu al'ummai mutum ne mai gaskiya cikin ayyukansa da maganganunsa. Akwai karin maganganun Bahaushe da ke tabbatar da haka:

1. Gaskiya dokin qarfe.
2. Gaskiya ba ruwanki da ado.
3. Gaskiya nagartar namiji.
4. Zancen gaskiya a yi shi da wando.
5. Gaskiya ta fi kwabo.

4.2.3 Kunya

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:254) an bayyana cewa:

Kunya ita ce halin nuna kawaici da jin nauyi da rusunawa saboda wata dangantaka.

A al'adar Hausawa, kunya na daga cikin alamun tarbiyya. Idan aka sami mutum mai kunya, to lalle za a taras yana da tarbiyya. Tarbiyya ke sa mutum ya ji kunyar aikata abin da ba daidai ba. Don haka Hausawa kan ce: “Kunya marin xa”, wato kunya ce kan xaure mutum ta hana masa aikata abin da bai dace ba. Duk da hayaqin boko da ya yi turnuqu a wannan zamani,

Bature ya kasa cin nasarar korar kunya a qasar Hausa. Dalili kuwa shi ne kunya cikin jinin Bahaushe take. Da ita aka san shi. Da ita ake rarrabe shi da waninsa. A a'ladar Bahaushe, rashin kunya tana hana a ba mutum kowane irin matsayi a al'umma, ko ya gada. Don haka, tarbiyya ba ta ginuwa sai da kunya (Bugaje, 2013). Ana son yara su taso a matsayin masu kunya tun daga farko. Bahaushe mutum ne mai kunya tun lokacin yana cikin maguzanci. Idan Bahaushe ya yi abin kunya yakan bar garinsu ya shiga uwa duniya (Abdullahi, 2008). Domin tabbatar da kunya a zukata da halayen Bahaushe, dubi waxannan karin maganganu:

1. Tabarmar kunya, da hauka ake naxe ta.
2. Ashe kunya ba a ido kaxai take ba.
3. Kunya muke tsoro, mutuwa ta zama gado.
4. Kunya tana jawo arziki.
5. Sai baki ya ci ido ke kunya.

4.2.4 Addini

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:3) an bayyana cewa:

Addini hanya ce ta bauta wa Ubangiji.

A cikin qabilun Afirka, Bahaushe yana daga cikin masu kula da addini. Ko lokacin da yake cikin addinin Maguzanci ba ya wasa da ibadodi zuwa ga iskoki. Haka kuma, bayan ya karvi addinin Musulunci, Bahaushe ba ya wasa da addininsa. Akwai karin maganganu da ke nuna yadda Bahaushe ya riqi addini, sannan kuma masu koyarwa zuwa ga riqo da addini. Ga wasu daga cikinsu:

1. Don lada ake yin salah.
2. Allah mai hukunci da adalci.
3. Abin ya da raba Kafiri da Musulmi, salah
4. Ranar salah rago ke tsada.
5. Ranar tsafi bunsuru ke tsada.

4.2.5 Hali

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:191) an bayyana cewa:

Hali shi ne xabi'a, musamman ta mutum, akwai kyan hali, akwai kuma mugun hali.

Daga wannan ma'ana, ana iya fahimtar cewa hali shi ne abin da mutum ya saba yi a rayuwarsa. Lura da irin muhimmanci da ke ga hali, shi ya sa Bahaushe ya riqi karin magana a matsayin xaya daga cikin tubalan gyaran tarbiyyarsa, yakan yi amfani da hali wajen gina karin magana. Halaye irin na

lalaci da rowa da ragganci da kwaxayi da roqo da qarya da munafunci da makamantansu duk sun kasance abubuwan qi tsakanin al'ummar Hausawa. Saboda haka, halin mutum shi ke nuna irin tarbiyyar da yake da ita. Wannan ne ya sanya, iyaye ke kwavar 'ya'yansu daga halaye marasa kyau. Ma'ana, su ke tarbiyyantar da su ta yadda za su taso da halaye nagari (Koko, 2011). Ga wasu daga cikin karin maganganun masu nuni ga hali:

1. Hali zanen dutse.
2. Hali sarkin kansa ne.
3. Idan da hali, muni kyawo ne.
4. Halin uwa xiya kan xauka.
5. Ko ruwan marowaci ka sha, ka qware shi.

4.2.6 Alheri

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:12) an bayyana cewa:

Alheri shi ne:

- i. Kirki ko aiki na-gari.
- ii. Kyauta ko baiwa.

Daga wannan ma'anar ana iya fahimtar cewa kirki da aiki na-gari da kyauta ko baiwa su ke sa mutum ya zama mai alheri. Shi kuwa alheri babban tubali ne na gina al'umma ta gari. Abin so ne a al'ummar Hausawa, mutum ya

kasance mai son ‘yan’uwansa mutane soyayya ta haqiqa, ta hanyar yi musu magana ta qwarai da aikata aiki nagari, bisa jin daxi da yardar zuciya. Bugu da qari, mutum ya kasance mai kyauta da da kyautatawa a zamantakewa. Da alheri ake xaukar girma, kamar yadda a dalilin sharri girma ke zubewa, (Gumel, 1992). Hausawa suna tarbiyyantar da ‘ya’yansu ta hanyar kwaxaitar da su ga yin alheri saboda su taso da wannan hali. Wannan shi ya sa Bahaushe ya tanadi karin maganganun da ke nuni da karimci ko kyauta ko yawaita alheri ga jama’a domin gyara tarbiyyar ‘ya’yansa. Ga wasu daga cikinsu:

1. Alheri ya fi mugunta.
2. Alheri ba ya kaxan.
3. Alheri bai san baqo ba, tun da ya cuxi matar masu gida.
4. Da ‘amshi’ ake xaukar girma.
5. Alheri danqo ne ba ya faxuwa qasa banza.

4.2.7 Amana

A Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero na Sa’id da wasu (editoci)

(2006:15) an bayyana cewa:

Amana ita ce ba mutum ajiyar kaya ko wani abu yadda zai adana shi kamar nasa ba tare da wani abu ya salwanta, ko wani abu ya same shi ba.

Amana ta shafi duk wata magana da ake buqatar asirtawa, wadda ba a buqatar wani ya ji; ko wadda ta shafi neman wani bayani na haqiqanin gaskiya; ko ba da ajiyar wani abu, kamar kuxi, ko tufafi ko wata qadara da nufin a kiyaye ta har lokacin da za ta koma hannun wanda ya cancanta. Amana abin kiyayewa ce tsakanin yaro da babba da kuma tsakanin shugabanni da talakawa.

Riqon amana muhimmin al'amari ne mai girman gaske tsakanin al'umma. Riqon amana na bayyana ne inda aka sami kyakkyawar tarbiyya. Bisa ga haka, amana da tarbiyya tare suke a kowane lokaci. Babbar amana, da ta wajaba ga mutum ita ce amanar da ke tsakaninsa da Allah. Sannan akwai amana tsakanin shi kansa xan Adam da gavovin jikinsa. Akwai kuma amana tsakanin mutum da sauran halittu. Bahaushe yana da xabi'ar koya wa 'ya'yansa riqon amana tun suna qanana. Yana yin haka ta hanyoyi da dama. Daga cikin hanyoyin akwai amfani da karin magana. Ga wasu daga cikin karin magana Hausa masu koyar da amana ga yara:

1. Kowa ya ci amana, sai amana ta ci shi.
2. Kowa ya ci amanar wani, Allah ya ci tasa.
3. Amana ita ce samu.
4. Mai cin amana yana tare da kunya.

4.2.8 Ladabi

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:297) an bayyana cewa:

Ladabi shi ne:

- i. Biyayya.
- ii. Qasqantar da kai.

Abin da lura da shi daga wannan ma'ana shi ne cewa ladabi xabi'a ce ta nuna biyayya ga magabata ko hukuma ta hanyar bin abin da suka faxe ko suka nemi a bi. Ana son yaro ya zama mai ladabi ga magabata da iyaye da malamai da sauran na gaba da shi. Bahaushe yana amfani da karin magana domin koya wa 'ya'yansa ladabi. Wasu daga cikin kari maganganun da ke koyar da ladabi sun haka:

1. Ladabi ke sa yaro ci da babba.
2. Ladabi ya hana uwar gida samun kishiya.
3. Qoqarin ladabin yaro, qoqarin karvarsa.
4. Ladabin tuwo ba ya tsare shi daga hukuncin haqora.
5. Wanda ya qi ladabi, ba za a yi masa ladabi ba.

4.2.9 Biyayya

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:15) an bayyana cewa: "Biyayya ita ce ladabi da bin na gaba."

Daga wannan ma'ana ana iya cewa, a taqaice xa'a ita ce biyayya. Ita kuwa biyayya ta haxa da biyayya ga Allah da Manzonsa da dokokin qasa da mahaifa da malamai da duk wanda ya cancanci a yi masa ita. Rashin xa'a shi ke haifar da yawaitar aikata miyagun halaye da xabi'u; da suka haxa da sata da caca da faxace-faxace da shaye-shaye da wulaqanta mahaifa da manya da na gaba da kuma qin kyautata wa na baya da sauransu. Duka waxannan xabi'u na rashin tarbiyya su ke taimakawa wajen gurvacewar al'umma da saka su wahalar rayuwa da halin qaqa-ni-ka-yi. Ganin irin waxannan miyagun xabi'u ne ya sa Bahausha ke amfani da karin magana wajen faxakar da al'umma domin tsare biyayya. Ga misalan wasu daga cikinsu kamar haka:

1. Bin na gaba bin Allah.
2. Matar na tuba ba ta rasa miji.
3. Yi-na-yi, bari-na-bari ta raba ka da kowa.
4. Duqa wa wada bai hana tashi da girma.
5. To, ta raba ka da kowa.

4.2.10Tsoratarwa

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:458) an bayyana cewa: "Tsoratarwa kalmar fi'ili ce wadda take nufin razanar da ko kaxa cikin mutum." Daga wannan ma'ana ana iya cewa 'tsoratarwa' tana nufin yi wa mutum kashedi ko razana shi domin kare shi

daga aikata wani abu wanda ake ganin sakamakonsa na da muni ko illa ga rayuwa. Irin wannan aiki ya haxa da duk wani abu da ake ganin illarsa ko sharrinsa a rayuwa, ko kuma abin da zai je ya dawo bai yi daxi ba. Bahausa kodayaushe yana qoqarin yin hani ga duk wani abu da tarbiyyar al'umma ba ta yarda da aikata shi ba kai tsaye. Akan yi irin wannan ta hanyar wa'azi da ba da shawara ta amfani da wasu karin maganganu da za su zama hannunka mai sanda kai tsaye. Ga misalin wasu daga cikinsu:

1. A riqa sara ana dubin bakin gatari.
2. Wanda bai ji bari ba, ya ji hoho.
3. In kunne ya ji to jiki ya tsira.
4. Mai rabon shan duka ba ya jin kwava sai ya sha.
5. Gani ga wane ya ishi wane tsoron Allah.

4.2.11 Yarinta

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:480) an bayyana cewa:

Yarinta na nufin halayya irin ta yaro.

A taqaice, yarinta wani mataki ne ko lokaci mai wuya a halin rayuwa, domin mataki ne wanda iyaye da malamai za su yi taka tsantsan da jajircewa wajen tarbiyyantar da 'ya'yansu. Lokaci ne da ake qarfafa bai wa yara

tarbiyya domin su zamo masu nagarta a cikin al'umma. Saboda haka, dole ne al'umma, da iyaye da malamai su ba da gudummuwarsu wajen ceto rayuwar 'ya'yansu. Wannan shi ya sa Bahaushe ya gina wasu karin maganganu masu magana kan lokacin yarinta. Misali:

1. Yaro ba ya kai gayya.
2. Yaro bari murna karensa ya kama zaki.
3. Yaro da gari, abokin tafiyar manya.
4. Yaro man kaza, in ya ji rana sai ya narke.
5. Yaro ba mutum ba sai ya girma.
6. Yaro vata hankalin dare ka yi suna.
7. Abin da babba ya hango, yaro ko ya hau bene ba zai gansa ba.

4.2.12 Tunani

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:444) an bayyana cewa:

Tunani shi ne tara hankali wuri xaya don tuna abin da aka manta ko qulla wani abu cikin zuciyar.

A al'adance, Hausawa suna da zurfin tunani. Shi ya sanya duk abin da za su gudanar sai sun tsaya sun yi tunani a kan sakamakonsa, wato amfani da rashin amfaninsa, har ma sai sun haxa da shawartar magabata, domin "abin da babba ya hango, yaro ko ya hau tsani ba ya ganinsa." Haka kuma, Bahaushe

mutum ne mai qarfin hali, wato iya danne damuwa ko matsala domin fuskantar hanyar warware ta. Qarfin hali, ya haxa da danne abin da zuciya ke so matuqar bai dace da kyawawan al'adu ko xabi'u ba, domin "zuciya ba ta da qashi", wato za ta iya kawo wa mutum kowane irin abu domin ya aikata. Amma akan yi sa'a mutum ya fi qarfin zuciyarsa, sai ya yi saurin kawar da wannan abu domin ya zauna lafiya. Ga wasu daga cikin karin maganganu masu nuna tunanin Bahausha:

1. Komai za ka yi ka rinqa tunani.
2. Tuna baya shi ne roqo.
3. Tuni ka sa maraya kuka.
4. Tsammanin warabbuka, malam ya qi noma don zakka.

4.2.13 Cin abinci

Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:1) ya bayyana cewa:

Abinci shi ne duk abin da ake ci don maganin yunwa.

Ta la'akari da wannan ma'ana, akwai hanyoyi da dama da Bahausha ke bi wajen tarbiyyar da al'umma wajen cin abinci. Alal misali, Hausawa suna koyar da yara wanke hannu kafin ci da kuma bayan kammala cin abinci, da zama lokacin cin abincin, da kuma yin hamdala bayan an qare cin abinci. Shi

ya sa Hausawa ke cewa: “Idan yaro ya wanke hannunsa, sai ya ci abinci tare da manya.” A kan haka Bahaushe ya tanadi wasu karin magangannu da suka jivanci tarbiyya wajen cin abinci. Ga misali:

1. Idan yaro ya wanke hannunsa, sai ya ci abinci tare da manya.
2. Abincin wani, ajalin wani.
3. Abincin wani, ba na wani ba ne.
4. Ba a ce wa maci wake ya sha ruwa.
5. Ba a san maci tuwo ba sai miya ta qare.

4.2.14 Hankali

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:194) an bayyana cewa:

Hankali shi ne lura da sanin ya kamata.

Hankali abu ne da ake so kowane xan Adam ya mallaka. Hasali ma, ‘hankali’ shi ya bambanta tsakanin mutum da dabba. Shi ya sa ko yaron da ke da hankali kan zama daban a cikin tsaransa. Sannan manya sukan fi son yin mu’amala da irinsa. Idan kuwa yaro ba shi da hankali, zai kasance manya suna kwavar sa daga kusantar su. Wannan ya sa masu iya magana ke cewa: “Idan yaro ya wanke hannunsa tsaf, to sai ya ci abinci da manya.” Wannan wanke hannu bai wuce hankali da natsuwa ba.

A xaya vangaren kuma, mahaifin da ya mallaki ‘ya’ya masu hankali zai zama wanda ake martabawa a unguwa. Sannan kowa zai riqa sha’awar ‘ya’yansa, tare da yi musu shaida ta qwarai. Irin waxannan yara kowane mahaifi yana fatar samun irin su. Saboda haka ne, iyaye suke qoqarin tarbiyyantar da ‘ya’yansu ta yadda za su kasance masu hankali. Akwai karin maganganun Bahaushe da ke magana a kan hankali. Misali:

1. Nuni ya ishi mai hankali.
2. Mai hankali ka jifar sauro da gatari?
3. Qarfi ka tutu, hankali ka fitsari.
4. Kashin damo ma hankali ne.
5. Ruwa a cokali ya ishi mai hankali wanka.

4.2.15Wayo

A Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero na Sa’id da wasu (editoci) (2006:472) an bayyana cewa:

Wayo shi ne:

- i. Dabara.
- ii. Cuta.
- iii. Girma.

Hausawa suna son ‘ya’yansu su tashi masu wayo, sannan suna kwavarsu daga zama wawaye. Kasancewar Hausawa suna son ‘ya’yansu su

tashi masu wayo da dabara shi ya sa suka tanadi wasu karin maganganu musu koya wa yara wayo, sannan su nisanci zama wawaye. Ga misalan wasu daga cikin karin maganganun masu nuni ga wayo:

1. Banza girman mahaukaci, qarami mai wayo ya fi shi.
2. Komai wayon amarya sai an sha manta.
3. Na raina wayon roma tun da ba ta da jela.
4. A bakin wawa akan ji magana.

4.3 Naxewa

Wannan babi an gina shi ne kan karin maganar Hausa masu koyar da tarbiyyar yara. Babin ya kawo karin maganganu masu nuni ga haquri da gaskiya da kunya da addini da da hali da alheri da amana da ladabi da biyayya da tsoratarwa da yarinta da abokai da cin abinci da hankali da kuma wayo. Babin ya kawo misalai biyar na karin magana qarqashin kowane xaya daga cikin waxannan abubuwan da aka tattauna a kansu. Bayanan da suka gabata cikin babin su nuna cewa mallakar irin waxannan halaye da xabi'u ga yara shi ke nuna cewa suna da tarbiyya ta gari.

BABI NA BIYAR

5.0 TARBIYYAR MANYA A KARIN MAGANA

5.1 Shimfixa

A babin da ya gabata an tattauna a kan karin maganar Hausa masu koyar da tarbiyya ga yara. A wannan babi kuwa, za a tattauna kan karin maganganu masu nuni ga tarbiyyar manya.

5.2 Tarbiyyar Manya A Cikin Karin Maganganun Hausa

Daga yarintaka sai a zama babba, wato yaro ya shigo tsarin manya. To duk Bahaushe bai bar su a baya ba. A wannan sashe za a fito da wasu karin maganganu masu nuni da tarbiyar manyan, don nuna matsayinsu ga al'umma. Daga cikin dangogin tarbiyyar manya akwai kamar su sana'a da zamantakewa da hankali da matakan rayuwa (aure da haihuwa da mutuwa) da zama lafiya da tunani da kyautatawa da kuma zumunci. Ga qarin baya a kansu a qasa:

5.2.1 Sana'a

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:387) an bayyana cewa:

Sana'a ita ce aikin da mutum yake yi don samun abinci.

Daga wannan ma'ana ana iya fahimtar cewa, sana'a wata hanya ce da ake dogaro a kanta don samun abin masarufi da kuma abin biyan buqatun

rayuwa. A wani vangare ana iya dubin sana'a a matsayin azanci da hikima, da fasaha na sarrafa albarkatun da xan Adam ya mallaka (Gumel, 1992 da Koko, 2011). Hausawa na darajanta sana'o'insu kuma suna alfahari da su. Sana'a ginshihi ce ga ci gaban tattalin arzikin kowace al'umma da samar da tarbiyya ta gari. Samuwar sana'a shi ke kawar da talauci da zaman kashe-wando. Dangane da haka, Bahaushen yana da karin maganganu da suka danganci sana'a don faxakarwa da kwaxaitarwa zuwa ga sana'a da kauce wa zaman banza a cikin al'umma domin samar da ingantacciyar al'umma. Ga wasu daga ciki:

- 1- Sana'a ko babu arziki, tana hana kwaraka.
- 2- Sana'a goma maganin kwanan rana.
- 3- Sana'a, sa'a.
- 4- Ko yanzu kasuwa ta watse wa xan koli, mai rabo ya samu.

5.2.2 Zamantakewa

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci)

(2006:489) an bayyana cewa:

Zamantakewa na nufin zaman tare wanda kan jawo shaquwa da juna.

Al'adar Hausawa ta tanadi tsarin zamantakewa mai ban sha'awa, wanda ya qunshi sanin haqqin juna da samar da tarbiyya mai xorewa tsakanin al'umma. Wannan tsarin zamantakewa ya haxa da tsakanin miji da mata da tsakanin iyaye da 'ya'ya da kuma masu mulki da talaka ko magabata da mabiya da sauransu (Bugaje, 2013). Har ila yau, tsarin zamantakewar Hausawa na tattare da tsari na musamman na tallafa wa juna da taimakekeniya, domin ci gaban kowa da qasa baki xaya. Irin wannan taimakekeniya da ake samu tsakanin Hausawa sun haxa da aikin gayya kamar a gonaki, ko gyara hanyoyi, ko gina gida ko kasuwa ko gyaran tallafi na ajo ko biki da akan wa juna a duk lokacin da hidima ta sami mutum. Wannan shi ya sa Bahaushe ya gina wasu karin maganganu masu faxakarwa a kan kyakkyawar ma'amala (zamantakewa) tsakanin mutum da maqwabcinsa da kuma sauran al'umma. Wannan yana nuni ga kyakkyawar tarbiyya ta zamantakewa. Ga kaxan daga cikin karin maganganun:

- 1- Zaman duniya iyawa ne.
- 2- Zama da maxaukin kanwa shi kan kawo farin kai.
- 3- Zaman duniya cuxe-ni-in-cuxe-ka.
- 4- Zama da mugun babba, yaro sake dabara.
- 5- Haquri maganin zaman duniya.

5.2.3 Hankali

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:194) an bayyana cewa:

Hankali shi ne (i) Lura da sanin ya kamata.

Hankali abu ne da kowa yake son ya mallake shi yaro da babba, domin da hankali ake rarrabewa tsakanin mutum da dabba. Shi ya sanya Hausawa kan ce aiki da hankali ya fi aiki da agogo. Hankali na xaya daga cikin babbar baiwar da Allah ya kevanta mutum da ita daga sauran halittu. Hankali madubi ne na ganowa da hango dukkan abubuwan da suke masu haxari da kuma masu amfani ga xan Adam. A addinanci, ibadar mutum ba ta inganta sai yana da hankali, ya san abin da yake yi. Hankali yana daga cikin kyawawan siffofin Annabawa da Manzanni (Gumel, 1992). Saboda irin muhimmancin yin aiki da hankali, shi ya sa Bahaushe ya gina wasu karin maganganu masu lurarwa zuwa ga hankali. Ga misalan wasu daga cikinsu kamar haka:

- 1- Amfanin girma, hankali.
- 2- Hankali da kaya ya fi ban cigiya.
- 3- In maye na da hankali, ba ya fitar da maitarsa a fili.
- 4- Nuni ya ishi mai hankali.
- 5- Idan hankali ya vata, hankali ke nemo shi.
- 6- Don duniya ta qare, kada hankali ya qare.

7- Mai hankali ke gane furfurar tunkiya.

8- Hankali ke gani, ido gululu ne.

9- Hankali xan uwan mumini.

5.2.4 Aure

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci)

(2006:22) an bayyana cewa:

Aure shi ne (i) Dangantaka tsakanin namiji da mace ta hanyar shari'a.

Matakan farko na gina harsashin tarbiyya shi ne samar wa zuri'ar da za a haifa, uwa ta gari. A tunanin Hausawa, xa yakan gaji halaye daga mahaifiyarsa. Halayen na iya kasancewa masu kyau kamar basira da kunya da haquri da sauransu. Haka kuma suna iya kasancewa marasa kyau, kamar qarya da sata da munafunci da sauransu. A tunanin Bahaushe, xa yakan sha halayen uwarsa ne a mama (tun yana jinjiri), ko kuma a haife shi da abinsa. Saboda wannan dalili a al'adar Hausawa, akan nemar wa mutum mata daga gidan mutanen kirki, gidan da ke da tarbiyya da kamala, domin 'ya'yan da za a haifa su gaji wannan gida. Za a iya tabbatar da wannan batu ta la'akari da ire-iren karin maganganun da Bahaushe ya qirqiro a kan mata da miji, da duk

abin da ya shafi rayuwar aure ko zamantakewar aure (Bugaje, 2013). Ga misalin wasu daga cikin irin waxannan karin maganganu:

- 1- Mai son xan qwarai, ya auri isassa.
- 2- Halin uwa xiya kan xauka.
- 3- Matar na-gode, ba ta rasa mijin aure.
- 4- Aure yaqin mata.
- 5- Na gaji, mai hana wa mata lada.
- 6- Abin da ke ga amarya shi take ba ango.
- 7- Komai wayon amarya sai an sha manta.
- 8- Arahar banza, auren bashi in an haihu a biya.

5.2.5 Haihuwa

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci)

(2006:189) an bayyana cewa:

Haihuwa na nufin samun xa ko xiya bayan mace ta yi ciki wata tara.

A wani fannin, haihuwa na nufin samun xa ko xiya tsakanin mata da miji bayan sun yi aure bisa ga tsari na Musulunci. A nan Bahaushe ya gina karin maganganu a kan kalmar haihuwa don nuna asalinta da muhimmancinta ga tarbiyya a cikin al'umma. Ga misalin wasu daga cikinsu:

- 1- Haihuwa mai rana.
- 2- Duk mai haihuwa ana yi masa mutuwa.
- 3- Ana son wawa haihuwarsa ce ba a so.
- 4- In ka haifi yaro, ba ka haifi halinsa ba.
- 5- Vari, qetar haihuwa.
- 6- An yi gaba xaya, haihuwa da hanji.
- 7- Ranar haihuwa ake guxa.
- 8- Haihuwar guzuma, xa kwance uwa kwance.
- 9- A haifi xa da arziki, ya fi a mutu a bar masa gado.

5.2.6 Mutuwa

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci)

(2006:354) an bayyana cewa:

Mutuwa ita ce rasuwa, ko qarshen ran mutum ko
dabba da duk wani abu mai rai.

Hausawa na cewa, “Duk mai haihuwa ana yi masa mutuwa.” Ke nan mutuwa wa’azi ce ga al’umma domin su lura cewa duk abin da mutum zai yi ya riqa tunawa da mutuwa, domin tana kan kowa kuma tana tare da shi a kowane lokaci. Don haka, kowane lokaci mutum ya riqa saka Allah a cikin zuciyarsa don rayuwarsa ba ta da tabbas (Maikadara, 2012). A kan haka,

Bahaushe ya gina wasu karin maganganu da yake amfani da su wajen tunatar da al'ummarsa cewa akwai mutuwa a rayuwa. An gina karin maganganun ta hanyar amfani da kalmomin da suka shafi mutuwa da danginta kamar su lahira da kabari da gawa da takaba da ita kanta mutuwar (Koko, 2011). Ga misalan wasu daga cikinsu:

- 1- Furfura manzon mutuwa.
- 2- Abin da yawa, mutuwa ta shiga kasuwa.
- 3- Qurulla, mutuwa ranar salla.
- 4- Kowa ya mutu ya xebe takaicin kwana
- 5- Mutuwa ba a yi miki layar zana.
- 6- Mutuwa ba ki raina ciwo.
- 7- Gata ba ya hana mutuwa.
- 8- Wane mutum? In ji mutuwa.

5.2.7 Zaman lafiya

A da, kafin hulxar Hausawa da baqin al'ummomi, Hausawa suna kula da tsare tarbiyya da zaman lafiya na qwarai. Wannan ya yiwu ne sakamakon jagorancin da wasu kyawawan xabi'u suka yi musu a rayuwarsu, kamar zurfin tunani da hangen nesa da qarfin hali (fin qarfin zuciya), da kunya da gaskiya da kawaici da kishin zuci da sauransu. A yayin da aka samu mutumin da ya

tara waxannan xabi’u kuma ya kasance yana biye da su sawu da qafa, zai kasance mutum mai cikakkiyar tarbiyya, kuma za a ji dakin zama da shi. Hausawa kan ce “zuciya ba ta da qashi”, wato za ta iya kawo wa mutum kowane irin abu domin ya aikata. Amma idan aka yi sa’a mutum ya fi qarfin zuciyarsa, sai ya yi saurin kawar da wannan abu domin ya zauna lafiya (Bugaje, 2013). Dangane da wannan, Bahaushe ya gina karin maganganu don nuna muhimmancin zama lafiya zuwa ga al’umma. Ga misalin wasu daga cikinsu:

- 1- Zama lafiya, ya fi zama xan sarki.
- 2- Zama da xan Adam sai da haquri.
- 3- Zama da mutum sai da dabara.
- 4- Zo mu zauna, zo mu vata.
- 5- Zama cikin mutane daki gare shi.
- 6- Zama in da babu mutane azaba ne.
- 7- Idan hali bai zo xaya ba, ba a yawo tare.
- 8- A kashe wuta, tun tana }an}anuwa.

5.2.8 Tunani

A Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero na Sa’id da wasu (editoci)
(2006:444) an bayyana cewa:

Tunani shi ne tara hankali wuri xaya domin tuna abin da aka manta, ko qulla wani abu cikin zuciya.

A taqaice tunani na iya kasancewa tara hankali wuri xaya domin qulla wani abu a cikin zuciya. A al'adance, Bahaushe mutum ne mai zurfin tunani. Duk abin da zai gudanar, sai ya tsaya ya yi tunani a kan amfani ko rashin amfaninsa, har da shawartar magabata (Bugaje, 2013). Yana hakan ne domin gudun faxawa cikin da-na-sani. Shi ya sa Bahaushe ya samar da wasu karin maganganu waxanda ke nuna muhimmancin tunani ga al'umma. Ga misalin wasu daga cikinsu:

- 1- Kowa ya tuna bara bai ji dakin bana ba.
- 2- Tuna baya shi ne roqo.
- 3- Tuni ka sa maraya kuka.

5.2.9 Kyautatawa

A *Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero* na Sa'id da wasu (editoci) (2006:271) an bayyana cewa:

Kyauta shi ne:

- i. Bai wa mutum wani abu don ra'ayi ba tare da ya yi wani aiki ba.
- ii. Baiwa.
- iii. Yin abin kirki ga wani.

Daga waxannan ma'anoni ana iya fahimtar cewa 'kyauta' fi'ili ne, 'kyautatawa' kuwa hali ne na mutum mai yawan kyauta. Saboda haka, kyautatawa na iya xaukar ma'anar 'duk wani abu da wani zai aikata domin farantawa da daxaxawa wani rai'. Kyautatawa na iya kasancewa ta hanyar kyauta ko magana ko kuma aiki. Hausawa sun yi fice ta fuskar kyautata wa junansu, wanda suka sani da wanda ba su sani ba. Sanin muhimmancin kyautatawa a tsakanin al'umma ya sa Bahaushe ya gina karin maganganu waxanda ake amfani da su wajen nuna halin karimci da kyautata wa jama'a. Ga misalin wasu daga cikinsu:

- 1- Ka bixi alheri ga mai sakin huska.
- 2- Alheri danqo ne, ba ya faxuwa qasa banza.
- 3- Mai son gobe shi ke gyaran yau.
- 4- Ko tofi ga gulbi qari ne.
- 5- Don tuwon gobe ake wanke tukunya.
- 6- Ba a mayar da hannun kyauta baya.

5.2.10 Zumunci

A Qamusun Hausa Na Jami'ar Bayero na Sa'id da wasu (editoci) (2006:496) an bayyana cewa:

Zumunci shi ne kyakkyawar dangantaka ta jini ko ta aure ko kuma ta abota tsakanin mutum da mutum.

Zumunci shi ne qoqarin kusantar ‘yan uwa da abokan arziki ta hanyar ziyartar su a-kai-a-kai da riqe dangi ba tare da nuna bambanci ba (Alhassan, da wasu 1982). Yana daga cikin tarbiyyar da Hausawa ke koya wa ‘ya’yansu yawaita ziyarce-ziyarce tsakanin ‘yan uwa da abokan arziki, na kusa da na nesa. Don haka ne ma Hausawa kan ce: “Zumunta a qafa take.” Ko kuma su ce: “Gidan masoyi ba ya nisa” (Gumel, 1992). Bahaushe ya gina wasu karin maganganu domin nuna wa al’umma kyawo zumunci a addinace da al’adance. Ga misalin wasu daga cikinsu:

- 1- Zumunci zuma ne.
- 2- Zumunci ba shi da amfani, in babu so.
- 3- Bin sawu, shi ne zumunci.
- 4- Wanda ya tuna da kai, shi ne naka.
- 5- Soyayya ruwan zuma.
- 6- Gidan masoyi ba ya nisa.

5.3 Naxewa

Wannan babi ya yi magana a kan tarbiyyar manya a karin magana. Babin ya hasko hoton yadda karin magana yake a cikin harkokin Hausawa (manyar) na yau da kullum. A vangarorin rayuwar manya, an samu karin

maganganu waxanda Bahaushe ya samar masu nuni a kan tarbiyya.
Vangarorin da babin ya yi nazari sun haxa da sana'a da zamantakewa da aure
da haihuwa da mutuwa da zumunci da kyautatawa da zumunci da sauransu.

BABI NA SHIDA

KAMMALAWA

Taqaitawa

Wannan bincike mai taken “Tarbiyya a Karin Maganar Bahausha” aiki ne da ya kalli karin maganganun Hausa a matsayinsu na makarantar tarbiyyar Hausawa manya da qanana. Domin sauqafa gudanar da aikin, an karkasa kundin zuwa babuka biyar kamar haka:

Babi na xaya, shi ne gabatarwa. A cikin wannan babi aka gabatar da binciken gaba xayansa, ta hanyar bayyana manufar binciken da muhimmancin bincike da ra'in bincike da muhallin bincike da kuma hanyoyin gudanar da bincike, sannan aka naxe babin.

Babi na biyu ya yi bitar ayyukan da suka gabata. A cikin babin an yi bitar littattafai da kundayen digiri na xaya (BA) da na biyu (MA) da na uku (PhD), sannan da muqalu da mujallu. Bayan haka, babin ya kafa hujjar cigaba da bincike.

Babi na uku ya yi waiwaye a kan ma'anar tarbiyya da muhimmancinta da kuma hanyoin da Hausawa ke bi wajen bayar da tarbiyya na gargajiya da na zamani. Haka kuma, babin ya kalli ma'anar karin magana da nau'o'inta da kuma muhimmancinta ga rayuwar Bahausha.

A babi na huxu aka yi nazarin tarbiyyar yara a cikin karin maganar Hausawa. An tattauna a kan vangarorin rayuwa waxanda suka haxa da haquri da gaskiya da kunya da addini da hali da alheri da amana da ladabi da biyayya da tsoratarwa da yarinta da tunani, sannan aka kawo misalan karin magana masu nuni ga kowane xaya daga cikin waxannan vangarori na rayuwa.

A babi na biyar binciken ya kalli tarbiyyar manya a cikin karin maganar Hausa. Babin ya tattauna a kan vangarorin rayuwar Hausawa, musamman abubuwan da suka danganci rayuwa irin ta manya. Babin ya kalli sana'a da zamantakewa da hankali da aure da haihuwa da mutuwa da zaman lafiya da tunani da kyautatawa da kuma zumunci. Bayan tattaunawa kan kowane xaya daga cikin waxannan vangarori na rayuwa, an kawo misalai da dama na karin maganar Hausa masu nuni ga tarbiyya a cikinsu.

Babi na shida na wannan bincike shi ne kammalawa. Kuma shi ne babi na qarshe. A cikinsa aka taqaita binciken sannan aka kammala shi.

Sakamakon Bincike

A qarshen bincike an gano cewa ba tatsuniya ce kawai makarantar da take tarbiyyantar da 'ya'yan Hausawa a gargajiyan ba. A'a, Hausawa sun yi tanadi na musamman dangane da abin da ya shafi tarbiyyarsu cikin sauqi, wato ta amfani da karin magana. Saboda irin muhimmancin da Hausawa suka ba tsarin tarbiyya, shi ya sa Bahaushen ya yi tanadin karin maganganu na

musamman ga yara da manya domin kyautata rayuwarsu. Binciken ya gano cewa Hausawa kan yi nuni ga halaye na nagarta da kuma yin hannunka-mai-sanda ga miyagun xabi'u ta amfani da karin magana. Binciken ya gano cewa Hausawa kan yi nuni ga kyawawan halaye irin haquri da gaskiya da kunya da addini da alheri da amana da ladabi da tsoratarwa da tunani da hankali da cin abinci ga yara ta amfani da karin magana. Bugu da qari, binciken ya gano cewa Hausa kan yi nuni ga kyawawan halaye ga manya kamar sana'a da zamantakewa da hankali da aure da haihuwa da mutuwa da zaman lafiya da tunani da kyautatawa da zumunci duk ta hanyar amfani da karin magana. Wannan bincike ya gano cewa karin maganar Hausawa ba wai kara zube suke ba, Hausawa suna amfani da su ne domin inganta rayuwar al'ummarsu ta hanyar cusa musu kyakkyawar tarbiyya, ta yadda ko'ina suka shiga za a gane cewa al'adarsu da kuma addininsu ya yi musu tanadi mai kyau a kan tarbiyya.

Shawarwari

Daga cikin shawarwarin da wannan bincike ya gabatar akwai:

1. Akwai buqatar yawaita amfani da karin magana musamman waxanda suka shafi tarbiyya domin inganta tarbiyya a cikin al'ummar Hausawa.
2. Amfani da karin maganar da ta danganci tarbiyya, tana qara inganta hikimar jama'a ta vangaren qarfafa fahimtar harshe.

3. Ya kamata a riqa amfani da karin maganar da suka shafi tarbiyya, domin tamkar ayoyi ne a cikin al'adun Hausawa.
4. Akwai buqatar koya wa yara da karantar da su karin magana a makarantu, saboda muhimmancinsu wajen gyaran tarbiyyarsu da ci gaban rayuwarsu.
5. Akwai buqatar yawaita amfani da karin magana a zantuttukanmu na yau da kullum don gudun vacewarsu.
6. Ya kamata xalibai da manazarta su qara qoqari wajen nazarin karin maganar Hausa domin a qara fito da hikimomi da ximbin ilmin da ke cikinsu.

MANAZARTA

- Abdullahi, I. S. S. (2008). “Jiya Ba Yau Ba: Waiwaye A Kan Al’adun Matakan Rayuwar Maguzawa Na Aure Da Haihuwa Da Mutuwa”. Kundin digiri na uku (PhD), Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Abubakar, U. (2011). “Mace A Zantukan Hikima”. Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami’ar Ahmadu Bello, Zaria.
- Ahmed, H. (2006). “Dangantakar Karin Maganar Hausa Da Wasu Ayoyin Al}ur’ani Da Hadisai Na Hausa”. Kundin digiri na jaya (BA Hausa), Jami’ar Ahmadu Bello Zariya.
- Alhassan, H., Musa, U. I. da Zarruk, R. M. (1982). *Zaman Hausawa: Bugu na Biyu*. Kaduna: Islamic Publication Bureu.
- Bada, D. B. (1989). “Women in Hausa Karin Magana.” in *Journal of Language and Literature and Culture Vol. I. No. 2*. Sokoto: Usmanu Danfodiyo University.
- Bada, D. B. (1995). “A Literary Study of Themes, Functions and Poetic Devices of Hausa Karin Magana.” PhD Thesis, Usmanu Danfodiyo University, Sokoto.
- Bashir, S. M. (2009). “Tarbiyya A Wasannin Tashe A {asar Kano”. Sashen Harsuna da Al’adun Afirka, Jami’ar Ahmadu Bello, Zariya.
- Becker, S., Michael, D. C., Karen, E. F., Bo, K., Carol, L. and A. Rocha. (2010). *Opportunity for All: How the American Public Benefits from Internet Access at U.S. Libraries*. (IMLS-2010-RES-01). Washington, D.C.: Institute of Museum and Library Services.
- Bichi, A. Y. (1985). “Wedding Songs as Regulators of Social Control among the Hausa of Nigeria” PhD Thesis, USA, University of Pennsylvania.
- Bugaje, H. M. (2011). “Karin Magana A Mahangar Tunani: Nazarin Lokaci a Hausa.” Kundin digiri na uku (PhD), Jami’ar Ahmadu Bello, Zariya.
- Bugaje, H. M. (2012). “Hankali Da Lura: Matsayinsu Da Muhimmancinsu A Rayuwar Hausawa.” Mu}alar da aka gabatar a Sashen Harsuna da Al’adun Afirka, Jami’ar Ahmadu Bello, Zariya.

- Bugaje, H. M. (2013), “Tarbiyya da Zamantakewar Hausawa: Jiya da Yau.” Mu}alar da aka gabatar a Sashen Harsuna da Al’adun Afirka, Tsangayar Fasaha, Jami’ar Umaru Musa ‘Yar adua, Katsina.
- Bunza, A. M. (2006). *Gadon Fe}e Al’ada*. Lagos: Ibrash Islamic Publication Center.
- Bunza, A. M. (2015). “A Ji Bahaushe A Ga Bahaushe, A San Bahaushe Ya Yi Bahaushe (Tsakuren Ficen Bahaushe Da Tasirinsa A Duniyar {arninsa)”. Mu}alar da aka gabatar a Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Bunza, U. A. (2012), “Tarbiyya A Cikin Adabin Hausa: Tsokaci Da Karin Magana.” a cikin *KADA Journal of Liberal Arts*, Vol: 7 No. 1. Kaduna: Kaduna State University.
- Xangambo, A. (1984). *Rabe-raben Adabin Hausa Da Muhimmancinsa Ga Rayuwar Hausawa*. Kano: Triumph Publication Company.
- Xanyaya, B. M. (2007). *Karin Maganar Hausawa*. Sakkwato: Makarantar Hausa.
- Fulani, S. (2014). “Tarbiyya A Karin Maganar Fulatanci”. Kundin digiri na jaya (BA Hausa), Jami’ar Ahmadu Bello, Zaria.
- Garba, C. Y. (1982). “A Linguistic Analysis of Hausa Karin Magana.” MA thesis, Bayero University, Kano.
- Garba, R. (2003) “Kunya Adon Matan Hausawa”. a cikin *Xun}aye Journal of Hausa Studies*. 1: (1).
- Giwa, A. A. (2012). “Gurbin Tarbiyya A Cikin Tatsuniyoyin Hausa.” Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami’ar Usmanu Danfodiyo, Sakkwato.
- Gray, M. (1987). *A Dictionary of Literary Terms*. New York: Longman Press.
- Gumel, H. J. (1992). “Tarbiyya Da Dangoginta A Wa}o}in Baka Na Hausa”. Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami’ar Ahmadu Bello, Zariya.
- Gusau, S. M. (1999). “Tarbiyya a Idon Bahaushe”. a cikin, *Hausa Studies*, No. 1. Vol 1. Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, a Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

- Hassan, M. B. (1982). "Karin Magana Da Salon Magana." in Yahaya, I. Y. da Rufa'i, A. da Abu-Manga, A. (editoci). *Studies in Hausa Language, Literature and Culture: Proceedings of the Second Hausa International Conference*. Zariya: Ahmadu Bello University Press.
- Hassan, S. (2009). "Nazarin Karin Magana Da Suke Nuna Lallashi". a cikin *Mujallar Sashen Harsunan Afirka da Al'adu*. Zariya: Jami'ar Ahmadu Bello.
- Inuwa, A. U. (2000). "Tarbiyya Cikin Wasannin Kwaikwayo na Hausa". Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami'ar Bayero Kano.
- Inuwa, A. U. (2008). "Jigon Tarbiyya a Wasu Finafinan Hausa". a cikin *Mujallar Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya*, Jami'ar Bayero, Kano.
- Isyaku, B. (2014). "Kairin Magana Masu Faɓaɓaɓa: Nazarin Wasan 'Yan Matan Gaya". Kundin digiri na jaya (BA Hausa), Jami'ar Jihar Kaduna.
- Kirk-Green, A. H. M. (1966). *Hausa Ba Dabo Ba Ne*. Ibadan: Oxford University Press.
- Koko, H. S. (2011). *Hausa Cikin Hausa*. Sashen Nazarin Harsunan Nijeriya, Kwalejin Ilimi ta Shehu Shagari, Sakkwato.
- Lemu, A. S. (1975). *Tarbiyyar 'Yan Musulmi*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company.
- Magaji, A. (1999). "Kunya Da Mutunta Mutane A Al'adar Bahausha." a cikin, *Hausa Studies*, No. 1. Vol 1. Sashen Koyar da Harsunan Nijeriya, Jami'ar Usman Xanfodiyo, Sakkwato.
- Maikadara, I. B. (2012). "Tarbiyya A Rubutattun Waƙoƙi in Hausa na {arni Na Ashirin". Cibiyar Nazarin Harsunan Najeriya, Jami'ar Bayero, Kano.
- Malumfashi, I. da Nahuce, M. I. (2014). *Qamusun Karin Maganar Hausa*. Kaduna: Garkuwa Media Services.
- Mode, M. A. (2004). "A Stylistic Study of Hausa Town's *Kirari* (Epithets)" PhD Thesis, Sokoto: Usmanu Danfodiyo University.
- Mukoshy, J. I. (2015). "Kevavvun Kalmomin Intanet Da Amfaninsu A Nazarin Hausa". Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami'ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.

- Musa, A. (2014). “Kwatanci Tsakanin Karin Magana a Hausa da Teranci”. Kundin digiri na Jaya (BA Hausa), Jami’ar Ahmad Bello, Zariya.
- Musa, F. K. (2011). “Karin Magana Da Cimakar Hausawa.” Kundin digiri na biyu (MA Hausa), Jami’ar Ahmadu Bello, Zariya.
- Mustapha, M. (2003) “Gurbin Gaskiya A cikin Adabin Hausa”, Kundin Digiri Na Biyu, Jami’ar Usmanu [anfodiyo Sakkwato.
- Rigacikum, M. A. I. (2013). *Hikimomin Rayuwa A Sigar Labarai Da Wa}o}i Da Kacici-kacici*. Kaduna: Limawa Serene Ventures.
- Sa’id, B. da Qaraye, M. da Yalwa, L. X. (editoci) (2006). *Qamusun Hausa Na Jami’ar Bayero* (Wallafar Cibiyar Nazarin Harsunan Nijeriya, Jami’ar Bayero, Kano). Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Sallau, A. B. (2013) “Tarbiyyar Hausawa a Matsayin Ginshi}i na Samar da Ingattaciyar Al’umma”. Ma}alar da aka gabatar a Cibiyar Nazarin Harsunan Najeriya, Jami’ar Bayero, Kano.
- Sarkin Gulbi, A. (2014). “Magani a Ma’aunin Karin Magana.” Kundin digiri na uku (PhD), Jami’ar Usmanu Xanfodiyo, Sakkwato.
- Sir Abubakar III (1966). *Hali Zanen Dutse*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company.
- Skinner, N. (1980). *Anthology of Hausa Literature*. Zaria: Northern Nigerian Publishing Company.
- Suleiman, A. (2014). “Kwatancin Tarbiyyar Hausawa Da Ma}wabtansu”. Kundin digiri na Jaya (BA Hausa), Jami’ar Ahmad Bello, Zariya.
- Usman, B. (2013). *Taskar Tatsuniyoyi*. Kano: Gidan Dabino Publishers.
- Usman, S. Z. (2012). “Karin Magana da Kirari: Bincike Kan Ma’anoni da Manufofinsu na Hausa.” Kundin digiri na Jaya (BA Hausa), Jami’ar Jihar Kaduna.
- Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures through their Key Words*. Oxford: Oxford University Press.

- Yahya, A. B. (2001). “Dangantakar Wa}a da Tarbiyyar ‘Ya’yan Hausawa”. Mu}alar da aka gabatar a Cibiyar Nazarin Harsunan Najeriya, Jami’ar Bayero, Kano.
- Yahaya, I. Y. (1988). The language of Hausa riddles. In *Studies in Hausa Language and Linguistics. In Honour of F. W. Parsons*, ed. by Graham Furniss and Philip J. Jaggar, pp. 246-252. London: Kegan Paul International.
- Yakubu, M. M. (2003). *Adabin Hausa*. Zaria: Ahmadu Bello University Press Limited.
- Yunusa, Y. (1977). *Hausa a Dun}ule*. Zaria: Northern Nigeria Publishing Company
- Zarruk, R. M. da Alhassan, H. (1982). *Kirarin Duniya 222*. Kaduna: Ganuwa Publishers Limited.

RATAYE

1. A]aure goro har igiya ta yi saura.
2. A aiki kare, kare ya aiki wutsiyarsa.
3. A bakin wawa akan ji magana.
4. A ci yau a ci gobe, shi ne ci.
5. A fe]e biri har wutsiya.
6. A haifi]a da samu, ya fi a mutu a bar masa gado.
7. A kashe wuta, tun tana }an}anuwa.
8. A lallava a kai ta, in ta fito muna so.
9. A mari matacce, don mai rai ya ji tsoro.
10. A riqa sara ana dubin bakin gatari.
11. A shekara saran ruwa, sai tambatse.
12. Abin da ke ga amarya shi take ba ango.
13. Abin da ke raba Kafiri da Musulmi, sallah.
14. Abin da kunya, uwar]iya ta cinye suruki ran aure.
15. Abin da yawa, mutuwa ta shiga kasuwa.
16. Abin da ya ci matar lifidda.
17. Abincin wani, ajalin wani.
18. Abincin wani, ba na wani ba ne.
19. Abokin cin mushe ba a voye masa wuqa.

20. Abokin gamin masa, sure.
21. Abokin kirki ya fi mugun xan uwa.
22. Abokin kuka ba a voye masa mutuwa.
23. Abokin sarki, sarki ne.
24. Abokin varawo, varawo ne.
25. Abokin yaro, wanda ya ja shi.
26. Agwagwa ba ruwanki da tsafi.
27. Akwai ranar qin dillanci, ranar da aka saci zanen matar sarki.
28. Alfijir ba shi bayyana sau biyu.
29. Alheri ba ya kaxan.
30. Alheri bai san baqo ba, tun da ya cuxi matar masu gida.
31. Alheri danqo ne, ba ya faduwa qasa banza.
32. Alheri ya fi mugunta.
33. Allah ba ka da dole.
34. Allah gatan kowa.
35. Allah mai hukunci da adalci.
36. Allah tsare mu da aikin da-na-sani.
37. Allah ya fid da A'i ga rogo.
38. Allah ya hutar da biki, xan matsiyaci ya mutu ranar suna.
39. Allah ya yi abin, in ji mafa]in aurensa.

40. Allura ta tono garma.
41. Amfanin girma, hankali.
42. Amfanin sani, ragowa.
43. An fara saqa da mugun zare.
44. An kori mutuwa, ciwo sai ya yi yawo.
45. An vata goma biyar ba ta gyaru ba.
46. An yi gaba xaya haihuwa da hanji.
47. Ana ba ka kana roqo.
48. Ana barin mai kwana, don na zaune.
49. Ana bukin duniya, akan yi na }iyama.
50. Ana dara, ga dare ya yi.
51. Ana ga ya}i, kana ga kura.
52. Ana goyonka, kana goyon geza.
53. Ana raba ka da kiwon awaki, kana kyalla ta haihu.
54. Ana sa hauka a bugi hankali.
55. Ana son wawa haihuwarsa ce ba a so.
56. Ana tauna tsakuwa don aya ta ji tsoro.
57. Ana wahala neman aure ba ku}i.
58. Ana yabonka sallah, ka kasa alwala.
59. Ana zaton wuta a maqera sai ga ta a masaga.

60. Annabawa masoyan Allah.
61. Araha ba ta ado.
62. Arahar banza, auren bashi, in an haihu a biya.
63. Arziki makaho ne.
64. Ashe kunya ba a ido kaxai take ba.
65. Aski ya zo gaban goshi.
66. Aure ba ka da malam.
67. Aure ya}in mata.
68. Ba a bori da sanyin guiwa/jiki.
69. Ba a ce ma maci wake ya sha ruwa.
70. Ba a dare gida.
71. Ba a fita gari ba, sai ga kura!
72. Ba a gaggawar fara'a.
73. Ba a gayyatar makixi ran kwana zaune.
74. Ba a jan ido, a yi tsoro.
75. Ba a mai da hannun kyauta baya.
76. Ba a neman kifi a fa}o.
77. Ba a sai da gaibu, gobe a dawo.
78. Ba a san maci tuwo ba sai miya ta qare.
79. Ba a shan zuma, sai an sha harbi.

80. Ba a vari a kwashe daidai.
81. Ba a yabon Jan kuturu, sai ya girma da yatsu.
82. Ba a yi ciki don tuwo da fura kawai ba.
83. Ba a yi komai ba, mace ta haifi mace
84. Ba a yi wa Allah dabara.
85. Ba dole ba, an ce wa varawo ruga.
86. Ba don kyau ake wanke tukunya ba.
87. Ba haka aka so ba, qanin miji ya fi miji kyau.
88. Ba kukana ba, uwar kishiya ta mutu.
89. Ba riba, adashen Balaraba/[antama.
90. Babban wa uba ne.
91. Ban faye }i ba! An ce da karuwa hawo gado.
92. Ban faye musu ba, an ce da bazawara ta hau gado.
93. Ban sa a ka ba inji varawon hula.
94. Barewa ba ta gudu xanta ya yi rarrafe.
95. Bi]ar rangwame ga Allah, tuba.
96. Bidiri, tusa cikin kabari.
97. Bin na gaba, bin Allah.
98. Bitu da qulli, bugun kabarin kishiya da muciya.
99. Bori jaya ake yi wa tsafi.

100. Cakulkuli, qanwar mutuwa.
101. Ci da kai ba }wazo ba ne.
102. Ciki mai manta kyautar jiya.
103. Cikin qira ake xaxi.
104. Cin dan}o har da su kaza.
105. Cin qwan makauniya, ba a ci ba ba a bari ba.
106. Da }in gaskiya sai vata.
107. Da amshi ake xaukar girma.
108. Da ganin sarkin fawa sai miya ta yi zaqi?
109. Da haihuwar yu-yu-yu, gara guda]aya }wa}}wara.
110. Da hankalinta ta tsame kifi ta nasa dawo.
111. Da ido akan ci dukiya.
112. Da kallon faskare, gara kallon wuta.
113. Da karo-karo giwa ta fi kowa nama.
114. Da kukan kura, da vacewar akuya, duk]aya ne.
115. Da ma a nan zan zauna, jaki ya kada malam.
116. Da nasu, gara da namu.
117. Da niyya! Karuwa ta taka matar aure.
118. Da rashin uwa, akan yi uwar]aki.
119. Da ruwan ciki, akan ja na rijiya.

120. Da ta rina da ta heqe, duk xaya ga dalqi.
121. Dace da masoyi, riba.
122. Daga }in gaskiya sai vata.
123. Daga dama, sai hauni kwanar duniya.
124. Daga ina, tsohuwa ta ji sallama da dare.
125. Daga kallon ruwa, sai kwa}o ya yi mini }afa.
126. Daki-bari turmin gidan miji.
127. Da-na-sani }eya ce, a baya take.
128. Da-na-sani ba ta san da na sani ba.
129. Dole a zo! Xaki ya fa}a wa gurguwa da }an masu gida.
130. Dole ba ta rasa wurin kwana.
131. Dole cin kasuwa da ma}iyi.
132. Dole kayan gwaiwa.
133. Dole sallah da ma}iyi
134. Dole tsufa da }uwai.
135. Don duniya ta qare kada hankali ya qare.
136. Don lada ake yin sallah.
137. Don tuwon gobe ake wanke tukunya.
138. Duk mai haihuwa ana yi masa mutuwa.
139. Duk wanda ya ba ka fixa, ba zai hana ka fince ba.

140. Duk yadda goma ta lalace ta fi biyar albarka.
141. Duniya ta fi bagaruwa iya jima.
142. Duqa wa wada bai hana tashi da girma.
143. Fatalwa mai ta da hankali.
144. Faxi ke matar aure, ni saxaka in na faxi gida naka kwana.
145. Furfura manzon mutuwa.
146. Gaba ta kai ni, gobarar titi a Jos.
147. Gani ga wane ya ishi wane tsoron Allah.
148. Gaskiya ba ruwanki da ado.
149. Gaskiya dokin qarfe.
150. Gaskiya nagarta namiji.
151. Gaskiya ta fi kwabo.
152. Gata, ba ya hana mutuwa.
153. Haihuwa mai rana.
154. Haihuwar guzuma, xa kwance uwa kwance.
155. Haihuwar tsakar dare munafukai na barci.
156. Haka aka ce, inji mai ba da labarin }arya.
157. Hali zanen dutse.
158. Hali, sarkin kansa ne.
159. Halin uwa xiya kan xauka.

160. Hankali da kaya ya fi ban cigiya.
161. Hankali hanji ne.
162. Hankali ke gani, ido gululu ne.
163. Hankali xan uwan mumini.
164. Hankalin mai saran kaba ya koma ga rina.
165. Haqoran haya ba su tauna.
166. Haquri maganin zaman duniya.
167. Haquri shi ne ribar rayuwa.
168. Idan da hali, muni kyawo ne.
169. Idan hankali ya vata, hankali ke nemo shi.
170. In amarya ba ta hau doki ba, ba a aza mata kaya.
171. In ba ka san gari ba, saurari daka.
172. In da fata ta fi taushi, nan ake mayar da jima.
173. In gani a }asa, an ce da kare ana biki a gidansu.
174. In hauka gaskiyace, a fa]a rijiya.
175. In ka haifi yaro ba ka haifi halinsa ba.
176. In kunne ya ji, jiki ya tsira.
177. In maye na da hankali, ba ya fitar da maitarsa a fili.
178. Ina wata magana? An ce bori ya kashe boka.
179. Iskar bazara mai sa mutum hankali.

180. Izgili, angaye bakin rijiya.
181. Jin dakin aure, har da ce wa miji baba.
182. Jiran gawon shanu.
183. Ka bixi alheri ga mai sakin huska.
184. Ka so naka duniya ta qi shi, ka qi shi duniya ta so shi.
185. Kallabi tsakanin rawunna.
186. Kamun gafiyar |aidu.
187. Kar ciko ya biyo gyartai.
188. Kar ka koyi saqa da mugun zare.
189. Kare ba ka da rana, sai ta farauta.
190. Kashin damo ma hankali ne.
191. Ko]an ri}o ya san kifinsa.
192. Ko an kashe biri, ya riga ya yi varna.
193. Ko an raina]an tsuntsu, ba a cin sa da gashi.
194. Ko ba a gwada ba, linzami ya fi bakin kaza.
195. Ko da girgiza, kurna ta fi magarya.
196. Ko giwa ta lalace, ta fi kwando goma.
197. Ko in kula! Zakara ya taka wu}a.
198. Ko kana da kyau ka qara da wanka.
199. Ko ruwan marowaci ka sha, ka qwareshi.

200. Ko tofi ga gulbi qari ne.
201. Ko yanzu kasuwa ta watse wa xan koli, mai rabo ya samu.
202. Komai wayon amarya sai an sha manta.
203. Komai za ka yi ka rinqa tunani.
204. Kowa ya ci amana, amana sai ta ci shi.
205. Kowa ya ci amanar wani, Allah ya ci tasa.
206. Kowa ya mutu ya xebe takaicin kwana.
207. Kowa ya tuna bara bai ji dakin bana ba.
208. Kowa ya yi sallah da karatun bakinsa.
209. Kowane allazi da nasa amanu.
210. Kunya muka tsoro, mutuwa ta zama gado.
211. Kunya tana jawo arziki.
212. Kura da shan bugu, gardi da amshe kuxi.
213. Kurum baka, amarya ta ci xan masu gida.
214. Kwana nawa ne? Maye ya yi amarya
215. Kwantar da hankalinki kamar kin kashe mutum a kasuwa.
216. Kwantar da hankalinki kamar tsumma a randa.
217. Kyakkyawar Juma'a tun daga Laraba ake gane ta.
218. Kyakkyawar safiya tun daga marecenta ake gane ta.
219. Labarin }anzon kurege.

220. Ladabi ke sa yaro ci da babba.
221. Ladabi ya hana uwar gida samun kishiya.
222. Ladabin tuwo ba ya tsare shi daga hukuncin haqora.
223. Lahira ba ta qin gawa.
224. Larura, auren namiji da ‘ya’ya.
225. Likkafani ba a sonka sai ran mutuwa.
226. Mace mai ciki ke tsoron mutuwa.
227. Mace mai kamar maza.
228. Mahaqurci mawadaci.
229. Mai cin amana yana tare da kunya.
230. Mai hankali ka ba wa kaza ruwa ga damina.
231. Mai hankali ka gane hurhurar tunkiya.
232. Mai hankali ka gane xingishin kwaxo.
233. Mai hankali ka jifar sauro da gatari.
234. Mai hankali ya san fushin mai dogon baki.
235. Mai hanquri kan dafa dutse har ya sha romonsa.
236. Mai rabon shan duka ba ya jin kwava sai ya sha.
237. Mai son gobe shi ka gyaran yau.
238. Mai son xan qwarai, ya auri isassa.
239. Mai tuna ka shi ne naka.

240. Mai zanin gamin baki, ba ta wa miji yanga.
241. Maro}i ba abokin tafiya ba ne.
242. Mata zuma ne, sai da wuta.
243. Mata, in ba ku ba gida.
244. Matambayi ba ya vata.
245. Matar in tashi, ba ta qosar da mijinta.
246. Matar na tuba ba ta rasa miji.
247. Matar na-gode, ba ta rasa mijin aure.
248. Mugun nufi, ba shi iya kashe Jan Barewa.
249. Mutum gunbe ne, ba ya yi sai da wuta.
250. Mutuwa ake fasawa, ko hisabi?
251. Mutuwa ba a yi miki layar zana.
252. Mutuwa ba ki raina ciwo.
253. Na banu! Kuturu a cikin tsidau.
254. Na gaji da haihuwar xiya rana na kashewa.
255. Na gaji, mai hana wa mata lada.
256. Na raina wayon roma, tunda ba ta da jela.
257. Na samu gafara gun dodo.
258. Na san a rina, an saci zanen mahaukaciya
259. Na shiga zunxe, kishi da marar hankali.

260. Naman kusa da wuta, ya fi saurin gasuwa.
261. Nuni ya ishi mai hankali.
262. Qaiqayi koma kan masheqiya.
263. Qarfi ka tutu, hankali ka fitsari.
264. Qarya ba ta haifar xa mai ido.
265. Qarya ba ta sa amarya lalle.
266. Qoqarin ladabin yaro, qoqarin karvarsa.
267. Qoshin takaba, aure da mai qararren kwana.
268. Qurulla, mutuwa ranar salla.
269. Ranar haihuwa ake guxa.
270. Ranar sallah rago ke tsada
271. Ranar tsafi bunsuru ka kuji.
272. Rinin ya fi kuxina.
273. Ruwa a cokali ya ishi mai hankali wanka.
274. Sa'a ita ce samu.
275. Sabon shiga, Bature da heqe.
276. Sai a yi, kare ya mutu da haushin kura.
277. Sai baki ya ci ido ke kunya.
278. Sai da so ake yin kyauta.
279. Sai dai a mutu har liman, a rasa mai ba da salla.

280. Sai giwa ta mutu ake xibar namanta.
281. Sai ka yi, karuwa ta ji mai wa'azi.
282. Sai ruwa ya yi yawa, akan ba doki
283. Sai yadda Allah ya yi, ba}o ya wuce da]an mai gida.
284. Salati naka lada tawa.
285. Sana'a goma maganin kwanan rana.
286. Sana'a ko babu arziki, tana hana kwaraka.
287. Sana'a sa'a.
288. Sata gidan varawo rance.
289. Sawu shi ne zumunci.
290. Sayen dussar kwarto.
291. Shiga sojan Badakkare.
292. Son maso wani qoshin wahala.
293. Son uwa, son]anta.
294. Su ya kai gurbi.
295. Sun ba da kai, bori ya hau.
296. Sussuka xaka, shiqa xaka.
297. Ta Allah, ta fi ta mutum.
298. Ta faru ta }are, an yi wa mai dami]aya sata.
299. Ta fi babu, kakar wajen uba.

300. Ta malam ba ta wuce amin.
301. Ta wankana nake! Mahaukaci ya fa]a rijiya.
302. Ta yaro kyau take, ba ta }arke.
303. Tabarmar kunya, da hauka aka naxe ta.
304. Takaici zalla, haihuwa da maqiyi.
305. Taron za ka za ni, makixi gidan maroqi.
306. Tashin hankali, gobarar gemu.
307. Tashinku, tashina, inji mai tsaron gawa.
308. To, ta raba ka da kowa.
309. Tonon asiri, mutuwa gidan kwaraka.
310. Tsammanin warabbuka, malam ya qi noma don zakka.
311. Tsattsaye sallar gawa.
312. Tsufa ya zo da gardama.
313. Tubani, haxiyar masu hankali.
314. Tun ana marmari, har a }osa.
315. Tun da zafi akan bugi }arfe.
316. Tun malam na Sifawa.
317. Tun ran gini, tun ran zane.
318. Tuna baya shi ne roqo.
319. Tuni ka sa maraya kuka.

320. Wa albarkar gawa, ta yi tusa tana ga hannun Allah.
321. Wahala noma ba taki.
322. Wanda bai ji bari ba, ya ji hoho.
323. Wanda ruwa zai ci in an ba shi kaifin takobi sai ya kama.
324. Wanda ya ci kaza, shi ne da ita.
325. Wanda ya ga wuta, shi ke kashe ta.
326. Wanda ya isa, ba ya faɓa.
327. Wanda ya isa, kan yanka doki.
328. Wanda ya qi ladabi, ba za a yi masa ladabi ba.
329. Wanda ya yi hankuri da kunun marece, ya kai ga tuwon dare.
330. Wane, mutum inji mutuwa.
331. Wanzam ba ya so ga jikinsa.
332. Watan azumi sha kallo.
333. Wuta ke haihuwar habxi.
334. Xa na kowa ne.
335. Xan }warai madubin dangi.
336. Xan'uwa rabin jiki.
337. Ya sauka, daga baqara har nasi.
338. Ya warware zare har abawarsa.
339. Yaro ba mutum ba sai ya girma.

340. Yaro ba ya kai gayya.
341. Yaro bari murna karenka ya kama zaki.
342. Yaro da gari, abokin tafiyar manya.
343. Yaro man kaza, in ya ji rana sai ya narke.
344. Yaro vata hankalin dare ka yi suna.
345. Yau da rigima, an ce karen bebe ya vata.
346. Yi na-yi, bari na-bari ta raba ka da kowa
347. ‘Yan qauye hankalinku a qeya.
348. Zama alqarya sai da karkara.
349. Zama cikin mutane daxi gare shi.
350. Zama da arne shi ya kawo cin mushe.
351. Zama da mai kora yana sa shafar kai.
352. Zama da mugun babba, yaro sake dabara.
353. Zama da mutum sai da dabara.
354. Zama da wane sai xan wane.
355. Zama da xan Adam sai da haquri.
356. Zama in da babu mutane azaba ne.
357. Zama inuwa yakan kawo dakin magana.
358. Zama kishiyar tafiya.
359. Zama kusa-da-kusa zaman gira da idanu.

360. Zama lafiya, ya fi zama xan sarki.
361. Zama waje Jaya tsotsayi inji kifi.
362. Zaman daji wauta ne.
363. Zaman duniya cuxe ni in cuxe ka.
364. Zaman duniya haquri.
365. Zaman duniya iyawa ne.
366. Zaman duniya tamkar rumbu ne miqo mani in miqo maka.
367. Zaman gari akwai qarya, inji veran daji.
368. Zaman kare a Karofi, ba reni ba matsi.
369. Zaman lafiya ya fi dukiya.
370. Zaman lafiya ya fi gara.
371. Zaman marina kowa da inda ya fuskanta.
372. Zamani ba ka jin magani.
373. Zamani riga ne.
374. Zancen gaskiya a sa shi da wando.
375. Zo, mu zauna, zo mu vata.
376. Zomo ba shi kamuwa daga kwance.
377. Zuciya ba ta da qashi.
378. Zumunci ba shi da amfani, im babu so.
379. Zumunci zuma ne.

380. Zumunta a qafa take.